

סימן יב

מהות הגויל, הקלף והדוכסוסטוס

א. סוגיית הגמרא ופירושי הראשונים עליה

סוגיית הגמרא בשבת

נאמר בגמרא (שבת עט ע"ב): "קלף ודוכסוסטוס שיעורן בכמה – דוכסוסטוס כדי לכתוב עליו מזוזה, קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין, שהיא שמע ישראל. אמר רב: דוכסוסטוס הרי הוא כקלף – מה קלף כותבין עליו תפילין, אף דוכסוסטוס כותבין עליו תפילין. תנן: קלף כדי לכתוב פרשה קטנה שבתפילין, שהיא שמע ישראל (קלף אין, דוכסוסטוס לא!). למצוה. תא שמע: הלכה למשה מסיני תפילין על הקלף ומזוזה על דוכסוסטוס; קלף במקום בשר, דוכסוסטוס במקום שיעור. למצוה. והתניא: שינה פסול. אמזוזה. והתניא: שינה בזה ובזה פסול. אידי ואידי אמזוזה, והא דכתבינהו אקלף במקום שיעור, אי נמי אדוכסוסטוס במקום בשר. ואיבעית אימא: שינה בזה ובזה תנאי היא. דתניא: שינה בזה ובזה פסול, רבי אחא מכשיר משום רבי אחי בר חנינא, ואמרי לה משום רבי יעקב ברבי חנינא. רב פפא אמר: רב דאמר כתנא דבי מנשה; דתנא דבי מנשה: כתבה על הנייר ועל המטלית פסולה, על הקלף ועל הגויל ועל דוכסוסטוס כשרה. כתבה מאי, אילימא מזוזה – מזוזה אקלף מי כתבינן, אלא לאו תפילין. וליטעמך, תפילין אגויל מי כתבינן, [אלא] כי תניא ההיא בספר תורה. לימא מסייע ליה: כיוצא בו תפילין שבלו וספר תורה שבלה אין עושין מהן מזוזה, לפי שאין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה. טעמא דאין מורידין, הא מורידין עושין. דכתיבא אמאי, לאו דכתיבא אדוכסוסטוס. לא, דכתיבא על הקלף. ומזוזה אקלף מי כתבינן, אין; והתניא: כתבה על הקלף, על הנייר ועל המטלית – פסולה; אמר רבי שמעון בן אלעזר: רבי מאיר היה כותבה על הקלף, מפני שמשתמרת. השתא דאתית להכי, לרב נמי לא תימא דוכסוסטוס הרי

1. כך נראה שגרס רש"י (ד"ה קלף אין). והוספה זו נמצאת גם בחלק מכתה"י ובדפוסים הראשונים. אבל תוס' (ד"ה תנן) לא גרסו אותה, ופירשו את הקושיה אחרת.

הוא כקלף אלא אימא: קלף הרי הוא כדוכסוסטוס. מה דוכסוסטוס כותבין עליו מזוזה, אף קלף כותבין עליו מזוזה, ע"כ.

שלוש הבנות בגמרא והעולה מהן לדינא

ומבואר בדברי הגמרא שיש שלוש הבנות אפשריות בדעת רב: להבנה הראשונה, "אידי ואידי אמזוזה, והא דכתבינהו אקלף במקום שיער, אי נמי אדוכסוסטוס במקום בשר", דהיינו שדין שינה בזה ובזה פסול נאמר רק במזוזה. ולפי זה אין פסול בשינוי בתפילין, ויש להכשירן בין על קלף ובין על דוכסוסטוס, בין במקום בשר ובין במקום שיער. ואף מזוזה כשרה בין על קלף ובין על דוכסוסטוס, אלא שהיא פסולה על קלף במקום שיער ועל דוכסוסטוס במקום שיער. להבנה השנייה, "שינה בזה ובזה תנאי היא", דהיינו שיש מחלוקת תנאים בדין תפילין על דוכסוסטוס ("בזה") וכן בדין מזוזה על הקלף ("ובזה"), ודעת רב כדעת המכשירים. ולפי הבנה זו, אין התייחסות מפורשת לדין תפילין שנכתבו על קלף במקום שיער ומזוזה שנכתבה על דוכסוסטוס במקום בשר.

ולהבנה השלישית שמסיימת את הסוגיה, רב לא בא להכשיר תפילין על דוכסוסטוס אלא מזוזה על הקלף, ויוצא מזה שתפילין על דוכסוסטוס פסולות. וגם לפי הבנה זו אין התייחסות מפורשת לתפילין על קלף במקום שיער ומזוזה על דוכסוסטוס במקום בשר. ועוד מבואר בהבנה השלישית שספר תורה כשר על קלף.

קשיים בדברי הגמרא

אמנם לכאורה לא ברור מדוע בהבנה השלישית הגמרא חזרה בה ואף שינתה את גוף דברי רב. הרי גם אם מעמידים את דברי רב במזוזה, ונוקטים שהוא בא להכשיר קלף למזוזה במקום להכשיר דוכסוסטוס לתפילין, סוף סוף אין דבריו אמורים אליבא דכו"ע אלא רק אליבא דר' מאיר. דהא לדעת ת"ק אם כותב מזוזה על הקלף היא פסולה. וגם קודם לכן כשדברי רב הובנו כמתייחסים לתפילין היו דבריו מתאימים עכ"פ לדעת ר' אחאי אף שלא היו מתאימים אליבא דכו"ע. ועוד צריך להבין מדוע הגמרא העדיפה להעמיד את הברייתא דכיוצא בו תפילין שבלו וכו' אליבא דר' מאיר. הלא בזה, מלבד מה שיוצא שהברייתא אינה מועמדת אליבא דכו"ע, גם לא מתחדשת דחייה לראיה לדברי רב, אלא רק משתנה הראיה לדברי רב, כיון שדברי רב עצמם משתנים. דגם השתא אחר ששינתה הגמרא את ההבנה בדברי רב יוצא שהברייתא מסייעת לדבריו, דמבואר ממנה שאפשר להכשיר קלף למזוזה.

ומדוע הגמרא לא העדיפה להעמיד את הברייתא גם אליבא דת"ק, ובזה היתה הברייתא מסייעת בסתמא לדעתו של רב בלי לשנות את דבריו. ואם רצתה הגמרא להרוויח שהברייתא לא יכולה לסייע לדברי רב, היא לכאורה לא הרוויחה דבר². ובמיוחד הדבר קשה לאור מה שיתבאר להלן (עמ' תסא) שדווקא ההבנה השניה מתאימה לסוגיה המקבילה במנחות, ולא ההבנה השלישית, וצריך להבין אפוא מדוע עברה הגמרא מההבנה השניה להבנה השלישית. והקושי קשה ביתר שאת על שיטת היראים דלהלן (שם), שנקט להלכה כאפשרות השניה בגמרא.

קושי בדברי התוספות

והתוס' (שם ד"ה השתא) כתבו וז"ל: "השתא דאתית להכי כו' – אומר ר"י דמילתיה דרב סתמא נשנית בבית המדרש דקלף ודוכסוסטוס שוים, והיה סבור בתחילה דלענין תפילין קאמר, ולא מצי קאי עד דמסיק השתא דלענין מזוזה קאמר. והא דתניא לעיל שינה בזה ובזה פסול, אידי ואידי אתפילין. וסוגיא דהקומץ (מנחות לב ע"ב) אזלא כפי מסקנא דשמעתין", עכ"ל. ולדברי ר"י מובן שלא הוצרכה הגמרא לשנות ממש את גוף דברי רב אלא רק את ההבנה שהבינו בבית המדרש אליבא דרב. ועכ"פ מלבד כל הקושיות הנ"ל, לכאורה קשה מדוע אמרו התוס' "דלא מצי קאי עד דמסיק השתא דלענין מזוזה קאמר". הרי העמדנו בשופי את דברי רב בתפילין, ויש לו תנא דמסייע לו, דהוא ר' אחאי. וכל מה שלא יכולנו להכריח הוא רק שיש לו ראייה מהברייתא דכיוצא בו תפילין שבלו. ועוד קשה שההתאמה בין ההבנה השלישית בסוגיה בשבת ובין מסקנת הסוגיה במנחות אינה מלאה, דהא מסקנת הסוגיה במנחות היא שיש מחלוקת תנאים בין בדין מזוזה על הקלף הן בדין תפילין על דוכסוסטוס, וכפי שיתבאר, ואילו להבנה השלישית בסוגיה בשבת נאמר שמזוזה על קלף כשרה ותפילין על דוכסוסטוס פסולות.

קושי בדברי הגמרא בענין שיעור דוכסוסטוס להוצאת שבת

ונראה שהסיבה לכך שהגמרא העדיפה להעמיד כך את דברי רב היא בגלל הסוגיה הקודמת (שבת שם). הגמרא התקשתה בסתירה שבין דין המשנה שנאמר בה

2. אמנם בשלב שהגמרא דחתה את הראיה מהברייתא עדיין לא שונו דברי רב, ואולם העובדה שהגמרא משנה את דברי רב לא מכוח קושיה או סתירה אלא מעצם הבאת דברי ר' מאיר, מלמדת שמסיבה מסוימת היה ברור לה שיש להתאים את דברי רב לדברי ר' מאיר, וגם היה ברור לה שאפשר לשנות את הנאמר בשמו. ואם כן, כל המשך המהלך הוא הכרחי וצפוי מראש.

ששיעור הקלף להוצאת שבת הוא כדי לכתוב עליו פרשה קטנה ובין דין הברייתא שאמרה ששיעור קלף ודוכסוסטוס הוא כדי לכתוב עליו מזוזה, ובסופה של הסוגיה היא הסיקה: "הכי קתני: קלף ודוכסוסטוס שיעורן בכמה, דוכסוסטוס כדי לכתוב עליו מזוזה, קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין שהיא שמע ישראל". ומבואר ששיעור הדוכסוסטוס הוא שיעור גדול של מזוזה, דהיינו שתי פרשיות. ואם הדוכסוסטוס היה כשר גם לתפילין, היה צריך לחייב אפילו בשיעור קטן יותר של תפילין. וכן בהמשך, כשכבר הובאו דברי רב, הקשו מהדין דשיעור הקלף הוא כפרשת שמע ישראל שבתפילין, שמזה יש לדייק שדוכסוסטוס אינו כשר לתפילין. ותירצה הגמרא למצוה. אולם התירוץ למצוה הוא לכאורה קשה. רש"י (שם ד"ה למצוה) פירש וז"ל: "למצוה – מצוה מן המובחר קלף בעיניו, וסתמא דכל איניש מצוה מעלייתא עביד, הלכך לא מצנע דוכסוסטוס לתפילין, והוה ליה אין מצניעין כמוהו", עכ"ל. אבל לכאורה יש בזה דוחק גדול, דקשה לומר ש"אין מצניעין כמוהו", אם סוף סוף אפשר לכתוב תפילין גם על דוכסוסטוס. ובכל השיעורים שמצינו, ברור שהאדם אינו בהכרח משתמש דווקא לאותם שימושים שהוזכרו. וברור שלא כל אחד הולך לכתוב גט בדיפתרא שבידו. וקשה לומר שהשכיחות של נותני גט גדולה משל כתבי תפילין על דוכסוסטוס שאינו מצוה מן המובחר. אלא עצם העובדה שיש כאלה שמצניעים לשימוש כזה, כבר נותן לזה חשיבות. ואם כן, תמוה שדבר שאמור להיות כשר, אף שאין הוא למצוה מן המובחר, יוגדר כדבר שאין מצניעים כמותו.

יישוב כל הקשיים

ומזה נראה שבאמת לא היה ניחא לגמרא להעמיד את דברי רב כמכשירים דוכסוסטוס לתפילין. ולכן כשמצאה הגמרא את האפשרות להעמיד את דבריו במזוזה ושחידושו הוא שיש להכשיר את הקלף במזוזה, היא העדיפה את האפשרות הזאת. דהשתא באמת ברור שדוכסוסטוס אינו ראוי כלל אלא רק למזוזה. ואולי משום כך נקטו התוס' ד"לא מצי קאי עד השתא". ואולי זו הסיבה שהגמרא העדיפה להעמיד את הברייתא אליבא דר' מאיר במזוזה ולא להעמיד אותה אליבא דת"ק, כיון שמעבר לעצם ההעמדה כת"ק, יהיה גם צורך לחדש אליבא דת"ק שתפילין יהיו כשרות על דוכסוסטוס, בניגוד למזוזה שפסולה על קלף. והיה ניחא לגמרא להגיע למסקנה שתפילין אינן כשרות אלא על קלף, וממילא להכריח שהברייתא אזלא כר' מאיר.

סוגיית הגמרא במנחות והיחס בינה ובין הסוגיה בשבת

ובמנחות (לב ע"א-ע"ב) איתא: "והתניא: הלכה למשה מסיני תפילין על הקלף ומזוזה על דוכסוטוס, קלף במקום בשר, דוכסוטוס במקום שער. למצוה. והתניא: שינה פסול. בתפילין. והתניא: שינה בין בזה ובין בזה פסול. אידי ואידי בתפילין, והא דכתבינהו אקלף במקום שער, והא דכתבינהו אדוכסוטוס במקום בשר. ואיבעית אימא: שינה בזה ובזה תנאי היא, דתניא: שינה בזה ובזה פסול, ר' [אחא מכשיר משום רבי] אחאי ברבי חנינא, ואמרי לה משמיה דרבי עקיבא ברבי חנינא, ע"כ. ומבואר בסוגיה זו שיש שתי הבנות אפשריות בדין שינה בזה ובזה פסול: הבנה ראשונה ש"אידי ואידי בתפילין", שהן פסולות כשנכתבו על קלף במקום שיער וכן על דוכסוטוס במקום בשר. ויוצא מזה שתפילין כשרות אם נכתבו על קלף במקום בשר או על דוכסוטוס במקום שיער, ומשמע שבמזוזה אין כלל פסול בשינוי – הן מקלף לדוכסוטוס, הן ממקום בשר למקום שיער. והבנה זו הפוכה מההבנה הראשונה בסוגיה בשבת, שבשבת נאמר ששינה בזה ובזה אידי ואידי במזוזה, ובמנחות נאמר אידי ואידי בתפילין.

והבנה שניה בסוגיה במנחות היא ש"שינה בזה ובזה תנאי היא", דהיינו שנחלקו תנאים בדין תפילין על דוכסוטוס ובדין מזוזה על קלף. והבנה זו מתאימה להבנה השנייה בסוגיה בשבת. ולפי דרכם העקרונית של הרמב"ם ורבים מהראשונים לפסוק כלישנא האחרונה בכל סוגיה שיש בה יותר מלישנא אחת, יוצא שיש מחלוקת בין הסוגיות. דכאמור, הסוגיה בשבת מסיימת בהבנה שלישית שלפיה רב מכשיר מזוזה על קלף ופוסל תפילין על דוכסוטוס, וכן פוסקים הרמב"ם וסיעתו שתפילין על דוכסוטוס פסולות אך מזוזה כשרה בין על קלף ובין על דוכסוטוס, וכדלקמן (עמ' תסד), ואילו הסוגיה במנחות מסיימת בהבנה שלא מבחינה בין תפילין למזוזה, ותולה במחלוקת תנאים הן את דין מזוזה על קלף, הן את דין תפילין על דוכסוטוס.

שיטת היראים בהכרעת ההלכה בדין שינה בזה ובזה

והיראים (סי' שצט) כתב וז"ל: "ותניא שינה פסול, ולא קיימא לן הכי, אלא כר' אחי קיימא לן. דתניא [בשבת פרק המוציא (עט ע"ב) ובמנחות פרק הקומץ (מנחות שם)]: שינה בזה ובזה פסול, ור' אחי מכשיר, וכוותיה קיימא לן, דמוקמינן [פרק המוציא] דקאי [רב] דכוותיה, ותניא [בשבת (שם) ובמנחות (שם)]: ספר תורה שבלה ותפילין שבלו, אין עושין מהן מזוזה, לפי שאין מורדין מקדושה חמורה לקדושה קלה; הא מורדין

עושין. ומוקמינן לה במנחות כר' אחאי", עכ"ל. וכן כתב המיוחס למרדכי (הל' תפילין סי' תקנט) בלשון זו ממש. ולדעת היראים והמיוחס למרדכי אמנם הגמרא בשבת חזרה בה מהבנתה בדעת רב, ובעוד שבתחילת הסוגיה היא הבינה שהוא מכשיר דוכסוסטוס לתפילין, הרי שבסופה, בהבנה השלישית הנ"ל, היא הסיקה שהוא מכשיר קלף למזוזה ולא דוכסוסטוס לתפילין. אבל סוף סוף עדיין עשויה להיות קושיה על רב מדברי הברייתא שאמרה שאם שינה בזה ובזה פסול. ואמנם לפי ההבנה הראשונה דאידי ואידי במזוזה והא דכתב קלף במקום שיער הא דכתב דוכסוסטוס במקום בשר, יש לומר איפכא לפי המסקנה, דאידי ואידי בתפילין והא דכתב קלף במקום שיער וכו'. אבל לפי ההבנה השניה, שרב נוקט כדעת ר' אחאי, אין סיבה שלא לומר כך גם במסקנה. והשתא דאתינן להכי יצא שאין סתירה בין הה"א למסקנה, וכשם שאם שינה במזוזה כשר, כך גם אם שינה בתפילין כשר³.

ביאור דברי הגמרא לפי שיטת היראים והמיוחס למרדכי

ואולם לכאורה לפי זה לא היתה הגמרא צריכה לומר: "לא תימא דוכסוסטוס הרי הוא כקלף, אלא אימא: קלף הרי הוא כדוכסוסטוס". דלכאורה שני המשפטים הללו נכונים. דגם נכון לומר שקלף הרי הוא כדוכסוסטוס לעניין הכשר הקלף למזוזה, אבל גם נכון לומר לאיך גיסא שדוכסוסטוס הרי הוא כקלף לעניין הכשר הדוכסוסטוס בתפילין. ואולי לפי דברי ר' הנ"ל יש ליישב שבאמת אין כאן שינוי של דברי רב עצמם, אלא הדיון הוא רק מה היה עיקר חידושו של רב, ומה בא רב להשמיע. ובמסקנת הגמרא מתחדש שעיקר חידושו של רב היה בהכשר קלף למזוזה. אבל איה"נ שאליבא דאמת ייתכן להכשיר דוכסוסטוס לתפילין. ועכ"פ עיקר הלימוד להכשיר את הדוכסוסטוס לתפילין הוא לא מדברי רב אלא מדברי ר' אחאי. ולפי החידוש היוצא מהסוגיה במנחות, שיש להעמיד אף את הברייתא דכיוצא בו תפילין שבלו וכו' כדעת ר' אחאי, לא היה צריך להגיע למסקנה של הסוגיה בשבת שהברייתא אזלא כר' מאיר.

3. ולמסקנת הגמרא אין צורך להעמיד בשינוי של כתיבה בצד הלא נכון של הקלף, ובפשטות יש להבין כפי שהבנו מעיקרא וכפי הנושא העיקרי של ההלכה למשה מסיני, שהשינוי שהכשיר רבי אחא הוא מקלף לדוכסוסטוס ולהיפך, ולא כתיבה על קלף במקום שיער או דוכסוסטוס במקום בשר. ובאמת המיוחס למרדכי כתב כדברי היראים וכו"ל, ובהמשך דבריו (סי' תתקסו) פסל תפילין על קלף במקום שיער. ובהכרח שהבין שלא הוכשר לתפילין אלא דוכסוסטוס, ולא קלף במקום שיער.

והריטב"א (שבת שם ד"ה אבעית) הביא פירוש שרב פפא וכל מהלך הגמרא בהמשך הסוגיה אזלו דווקא כתירוך קמא. ולכאורה יש בזה דוחק, דאחרי שהגמרא אמרה כבר תירוך שני, לא מסתבר שכל המהלך חוזר חזרה לתירוך הראשון בלי שהדבר יאמר בפירוש: אפילו תימא וכו' רב וכו'. אבל אולי אפשר לומר על פי דרכו, שרב פפא נוקט כתירוך שלישי בסוגיה, ובמקום להעמיד את רב כת"ק או כר' אחאי הוא בוחר להעמיד כדעת תנאים אחרת. בתחילה תנא דבי ר' מנשה ולאחר מכן ר' מאיר. ובזה מיושבות כמה קושיות, ואכמ"ל. ולפי זה ייתכן שהיראים והמיוחס למרדכי נקטו כתירוך השני, ולכן לא התחשבו במהלך הסוגיה בהמשך.

הבנת רש"י והתוס' בהנגדה להבנת היראים והמיוחס למרדכי

אמנם רש"י (שם ד"ה רבי אחי מכשיר) כתב וז"ל: "רבי אחי מכשיר – ורב מוקי לדר' אחי אתפילין דכתבן על דוכסוסטוס, ואמר כוותיה", עכ"ל. וכן כתבו התוס' (שבת שם ד"ה ורבי אחאי) וז"ל: "ורבי אחאי מכשיר – וא"ת ואי סבר רב כרבי אחאי, לימא נמי קלף הרי הוא כדוכסוסטוס. וי"ל רב מפרש דרבי אחאי לא מפרשה אלא אתפילין", עכ"ל. ומבואר מדבריהם שר' אחאי לא מכשיר אלא רק את התפילין להיכתב אף על דוכסוסטוס. וממילא בסופה של הסוגיה יצא שלפי רב לא הכשיר ר' אחאי אלא רק את המזוזה להיכתב בקלף. ולפי זה מובן מדוע לפי רב היה צריך לשנות לגמרי את ההבנה בדבריו ולומר שהוא לא התכוון לקלף אלא בדווקא רק למזוזה.

לפי התוס' מתחדש שאם כשר שינוי בסוג העור כשר גם שינוי המיקום

וחידוש גדול חידשו התוס' (מנחות שם ד"ה אידי), וז"ל: "אידי ואידי בתפילין הא דכתבינהו אקלף במקום שיער והא דכתבינהו אדוכסוסטוס במקום בשר – פירוש, אף במקום בשר, והוא הדין במקום שיער; דלא הכשיר תפילין אלא על הקלף. וקשה דלא משני אלא אידי ואידי במזוזה, והוי השתא שינה בזה ובזה מענין אחד, דמזוזה כשירה אשניהם ולא מיפסל כלל אלא מחמת שינוי מקום. דלמאי דמוקי לה אתפילין, מיפסלי אדוכסוסטוס מתרי טעמי: חדא דדינם אקלף, וחדא דדין דוכסוסטוס אשיער, והוא שינה וכתב במקום בשר. וכענין זה קשה בפרק המוציא יין (שבת שם), דמשני התם איפכא: אידי ואידי אמזוזה, גבי הא דאמר רב (א) התם דוכסוסטוס הרי הוא כקלף וכותבין עליו תפילין, והא תניא תפילין על הקלף ומזוזה על דוכסוסטוס, למצוה. והא תניא שינה בזה ובזה פסול, אידי ואידי אמזוזה, הא

דכתב אקלף במקום שיער והא דכתב אדוכסוסטוס במקום בשר. והשתא קשיא, דה"ל לשנויי אידי ואידי אתפילין דכשירין אשניהם, והוי שינוייה מענין אחד כענין שפירש כאן. ופירש שם הר"ר יוסף דמדלא תירץ כן נראה דתפילין אם שינה לכתוב בקלף במקום שיער לא פסל כמו שלא פסל אם שינה ממצותן וכתב אדוכסוסטוס, ובענין זה נוכל לתרץ בשמעתין דלכך לא תירץ אידי ואידי אמזוזה, דכיון דכשירה כששינה מצוותה וכתבה אקלף, הוא הדין דכשירה כשכתבה אדוכסוסטוס במקום בשר, עכ"ל. ומבואר מדברי התוס' שגם אליבא דת"ק שאומר ש"שינה בזה ובה פסול", אם נוקטים שמזוזה כשרה גם על הקלף, לא יהיה משנה אם יכתוב אותה במקום בשר או במקום שיער בין בקלף ובין בדוכסוסטוס. וכן אם נוקטים שתפילין כשרות גם על דוכסוסטוס, לא ישנה היכן יכתוב, אם במקום שיער או במקום בשר, בין בקלף בין בדוכסוסטוס. ומיהו בשבת (שם ד"ה אידי) תירצו בעניין אחר, וכן במנחות (שם) תירצו עוד תירוץ אחר. ולפי תירוצים אלה לא מתחדש החידוש הגדול הנ"ל.

הרי"ף והרמב"ם וסיעתם לא הכשירו תפילין על דוכסוסטוס

ובדברי הרי"ף (שבת לג ע"ב) מבואר שאין להכשיר תפילין על דוכסוסטוס, דז"ל: "אמר רב: קלף הרי הוא כדוכסוסטוס; מה דוכסוסטוס כותבין עליו מזוזה, אף קלף כותבין עליו מזוזה. וכן הלכתא. ותפילין אין נכתבים על הדוכסוסטוס, אלא על הקלף בלבד", עכ"ל. ומבואר בדבריו כהבנה השלישית בסוגיה בשבת, שלפיה רב בא להכשיר קלף למזוזה ולא דוכסוסטוס לתפילין. וכן הרמב"ם (הל' ס"ת פ"א ה"ח-ה"ט) הכשיר מזוזה בין על קלף ובין על דוכסוסטוס, ולא הכשיר תפילין על דוכסוסטוס אלא רק על קלף. ואמנם לא מבואר להדיא בדבריו לפסול תפילין על דוכסוסטוס, אך כך נראה ממה שכתב שהלכה למשה מסיני לכותבן על הקלף, ולא סייג זאת כפי שסייג בספר תורה תורה (שהלכה למשה מסיני לכותבו על גויל אף שכשר על קלף) ובמזוזה (שהלכה למשה מסיני לכותבה על דוכסוסטוס אף שכשרה על קלף). וכן כתב הרמב"ם בתשובה (סי' קנג): "וזה הדוכסוסטוס אסור לכתוב בו, אלא המזוזה לבד". וכן כתבו ראשונים נוספים שמזוזה כשרה על קלף ועל דוכסוסטוס ותפילין כשרות רק על קלף: ר"ת (ספר הישר, חידושים סי' רפז), הרי"ד (פסקים שבת שם ומנחות שם),

התרומה (סי' קצד), הרשב"א (שו"ת ח"א סי' תקפ) והמאירי (שבת פא ע"א ד"ה ממה). וכן הכריע השו"ע (או"ח סי' לב ס"ז ויר"ד סי' רפח ס"ו)⁴.

ב. שיטת רב האי גאון

תיאור מפורט של חלקי העור

ובביאור מהות הקלף והדוכסוסטוס, נחלקו הגאונים והראשונים. וכדי להבין את דבריהם יש צורך לבאר את המציאות הקיימת בפועל בעור הבהמה. כשמפשיטים את עור הבהמה מעליה, לאחר ההפרדה הראשונית של העור מן הבשר, מתקבלת בצד הפנימי של העור הסמוך לבשר שכבה דקה (מילימטרים ספורים) של נימים וגידים ושאר כלי דם אשר ניתקו מגוף הבהמה ונותרו דבוקים לעור וכן שיורי בשר ושומן. זו השכבה הנקראת אלל בשפת המשנה (זבחים פ"ג מ"ד וחולין פ"ט מ"א), וכמו שפירש הרמב"ם (פיהמ"ש זבחים שם, וכע"ז בחולין שם): "אלל – שאריות הבשר הנשארים בעור בעת ההפשטה". שכבה זאת נקראת היום היפודרמיס. על שכבה זו ודאי שלא ניתן לכתוב, ויש להסירה בתהליך העיבוד. מעליה, קיימת שכבה דקה כקרום שגם עליה לא ניתן לכתוב דבר. זוהי המוראה. מעליה, נמצאת שכבה עבה ומרכזית במבנה העור, הנקראת היום דרמיס, והיא עשויה מחומר סיבי. שכבה זאת עצמה מורכבת משתי תתי-שכבות: האחת, היא הקרובה יותר לבשר והמבנה שלה הוא בעל אופי יותר בשרני, והשניה, היא העליונה יותר והקרובה יותר למקום השיער, והיא קשיחה יותר וגרעינית יותר. אין אפשרות להפריד באופן ידני בין שתי השכבות הללו. עוביה של תת-השכבה הסמוכה לבשר הוא בערך כפול מעוביה של השכבה הקשיחה יותר והעליונה יותר. מעל שכבת הדרמיס מצויה שכבה נוספת אך דקה יותר, אשר נקראת היום אפידרמיס (או ליצה). עוביה כעשירית מעובי הדרמיס, והיא עשויה מחומר קשה יותר, מתאים חיים ומתים. מעל לשכבה זו מצויות השערות. הן יוצאות מהתת-שכבה העליונה שבשכבת הדרמיס, דהיינו מהשכבה האמצעית.

4. ובדברי חלק מהראשונים הללו יש התייחסות לספר תורה על קלף ועל דוכסוסטוס. ר"ת כותב בנוגע לגויל: "ועליו ראוי לכתוב ספר תורה. וגם היא ראויה ליכתב על קלף ודוכסוסטוס". והתרומה מביא את הסוגיות בשבת ובמנחות ומסיק: "שמע מינה מהני דספר תורה כשר לכתוב על הגויל או הקלף או על הדוכסוסטוס". וגם מדברי הר"ד עולה שספר תורה כשר על קלף ועל דוכסוסטוס, וכן מבואר להדיא בדבריו בספר המכריע (סי' פד).

מדברי רב האי נראה בפשטות שנוקט שקלף הוא הסמוך לבשר

הראשון שביאר בהרחבה את מהות הקלף והדוכסוסטוס הוא רב האי גאון, ואולם בהבנת דעתו יש לכאורה מבוכה גדולה. הערוך (ערך דכסוסטוס וה"ד באוצה"ג שבת, תשובות סי' רמז) כתב וז"ל: "פירש רב האי ז"ל, מנהגא מייתי מגלתא דמעבדא בתמרי וקמחא דשערי, ומתח ליה עד דיביש, וקליף ליה עד דהוו תרין פיסקי, ויזהר שלא ינקב, וקאי קלף לחודיה, ומעביר⁵ ליה לקלף, דהוא אפא דמגילתא מכלפי בשר תוב בעפצא לשמה, וכותב פרשיות על מקום בשר, וההוא גיסא אחרינא דאקליף מיניה הוא נקרא דוכסוסטוס. כורך בו פרשיות ומנח להו בקבעא דהוא שילחא דתפילין, ומנהגא הכין הוא", עכ"ל. וכן הוא בשינויים קלים באשכול (אלבק; הל' ס"ת נח ע"ב) ובספר הנר (שבת עט ע"ב), בשניהם בשם רב האי. וכן הוא ממש באותה לשון בפירוש ר"ח (שבת שם ד"ה אמר) בסתמא ולא בשם רב האי, וכן בקטע גניזה נוסף. אבל ידוע שפעמים רבות הר"ח מביא בסתמא את דברי רב האי גאון. ועכ"פ מבואר להדיא בדברי רב האי שהעור נחלק לשני חלקים: החלק הפנימי יותר הסמוך לבשר הוא הקלף, "דהוא אפא דמגילתא מכלפי בשר", והחלק החיצוני הוא הדוכסוסטוס, והוא החלק "דאקליף מיניה" דהקלף. והיינו משום שהחלק הסמוך לשיער הוא החלק הדק והוא זה שמתקלף מהקלף שהוא החלק העיקרי והעבה יותר הסמוך לבשר. והיו נוהגים לכתוב את הפרשיות על הקלף, ולכרוך את הפרשה בתוך הדוכסוסטוס, ולהניחה בבתי התפילין. וגם זה מובן, דכיון שהדוכסוסטוס הוא מעטה דק יחסית לקלף, יש מקום להשתמש בו כמעטפת וככריכה לקלף עצמו. ולפי זה יוצא שמכיון שיש לכתוב על הקלף במקום בשר ועל הדוכסוסטוס במקום שיער, הרי שיש לכתוב על הקלף במקום הסמוך ביותר בפועל לבשר, ועל הדוכסוסטוס במקום הסמוך ביותר לשיער. ובמקום החתך שבו היו הקלף והדוכסוסטוס מחוברים לפני הפרדה אין לכתוב שום דבר, דעל זה נאמר שאין לכתוב על קלף במקום שיער ועל דוכסוסטוס במקום בשר.

מהמשך הדברים נראה שקלף הוא הסמוך לשיער

ואולם אחר הדברים הברורים הללו נוספו בדברי רב האי דברים אחרים המובאים גם הם בכל המקורות הנ"ל, שבהם כתוב להדיא ההיפך הגמור מזה. בתחילה ביאר את דברי הגמרא: "וקאמר רב: כי היכי דכותבין תפילין על הקלף דהוא אפא דמגילתא, הכין נמי כותבין תפילין על דוכסוסטוס וכו'. ומותבין ליה

5. כך בערוך. בשאר עדי הנוסח דלקמן: מעבד, או מעבד.

הלכה למשה מסיני וכו', ומפרק רב וכו', ומותבינן שינה בזה ובזה פסל, ומפרקינן בשבת לענין מזוזה ובמנחות לענין תפילין". ולאחר מכן המשיך וז"ל: "ואפא דמגילתא דהוא גיסא דמיקרי קלף, הוא מקום שיער בודאי, ומן גואי דיליה כתבינן. ודקאמר במזוזה כותבין על דוכסוסטוס במקום שיער, לאו במקום שיער ממש, דאי סלקא דעתך אפא דמגילתא הוא, מרישא בהדיא הלכה למשה מסיני תפילין על הקלף, והרי יצא מקום שיער גופו בכלל הקלף. אלא שמע מינה מאי מקום שיער הוא מקום שנקלף הקלף משם, שנמצא כנגד מקום שיער. נמצא קלף עומד לבדו ומקום שיער העיקר בו, ואין כותבין שם לתפילין, אלא מן אפי אחרינא, ודוכסוסטוס העומד לבדו, והמקום שהיה דבוק על בשר הבהמה בו, אין כותבין עליו מזוזה מאותן הפנים אלא מפנים אחרות", עכ"ל. ומהדברים הללו הסיקו ראשונים רבים (היראים, התרומה, האור זרוע, הסמ"ג ועוד, וכדלקמן) בדעת רב האי והר"ח את ההיפך הגמור מהנ"ל, דהיינו שהדוכסוסטוס הוא החלק הפנימי הסמוך לבשר ואילו הקלף הוא החלק החיצוני הסמוך לשיער.

קשיים גדולים אם נפרש בדבריו הראשונים שהקלף הוא הסמוך לשיער

ואולם ע"כ צריך ליישב ולבאר את דברי רב האי. הרי בדבריו הראשונים הנ"ל לא נראה לכאורה שניתן להכניס את ההבנה שהקלף הוא החלק הסמוך לשיער. ולכאורה קשה מאוד לפרש שמה שכתב: "דהוא אפא דמגלתא מכלפי בשר", הוא תיאור של המקום שאותו מעבדים, דהיינו שיש לעבד בעפצים רק את החלק של כלפי הבשר, ולעולם הקלף עצמו הוא החלק שכלפי השיער. אין לומר כך, דתיבת "דהוא" מוסבת על הקלף, ובזה הוא מסביר מהו הקלף ולא מהו החלק שיש לעבדו. וגם לא מובן לפי זה מדוע הוא משתמש בלשון מגילתא, דהרי בתיבה זו הוא פתח את כל דבריו כשידיבר על העור בכללותו. ורק אם מפרשים שהוא מתייחס לקלף, מובן שהחלק הזה הוא הצד של העור הכללי כלפי הבשר.

ניסיון לבאר את דבריו באופן אחר: יש לעבד את הקלף מכיוון צד בשר שלו

ואמנם אכתי אפשר היה ליישב ולומר שיש לקרוא את דבריו כך: "וקאי קלף לחודיה ומעביר ליה לקלף, דהוא אפא דמגלתא, מכלפי בשר תוב בעפצא לשמה", דהיינו באמת אפא דמגלתא הוא ההסבר מהו הקלף, אבל ההסבר הוא שהקלף הוא דווקא החלק החיצוני דהיינו מקום השיער והוא פני העור, וזהו האפא דמגלתא. וחוזר רב האי לומר שמה שהוא אמור לעבד את הקלף שוב בעפצים, אין הוא צריך

לעבד את כולו משני צדדיו אלא רק את הצד שמכלפי בשרא. ויוצא שהמילים: "דהוא אפא דמגלתא" הן משפט מוסגר ברצף המשפט שמעביר את הקלף מכלפי בשרא. ומה שהוא מסיים ואומר: "וההוא גיסא אחרינא דאקליף מיניה הוא נקרא דוכסוסטוס", תיבת "דאקליף" מוסבת על הקלף, והיינו שהחלק האחר שממנו התקלף הקלף הוא הדוכסוסטוס. וגם מה שכתב בהמשך "דאיקלף מיקליף", יש לפרש שהחלק הזה קולף מקליפתו שהיא הקלף. וכן הבינו בדעת רב האי הרב אליהו קפלן (קובץ ישורון לג, עמ' ו) והרב בן ציון אוריאל (קונטרס זיהוי קלף התפילין עמ' סה-סז).

קשיים בניסיון זה

ואולם נוסח דברי רב האי שהובאו בר"ח שבספר הנר (שם) הוא: "ואפה דעור דהוא כלפי בשר, מעבד ביה בעפצא לשמה ומיקרי מגילתא, וכתוב פרשיות על מקום בשר", עכ"ל. ולפי נוסח זה העיבוד מתייחס לאפה דעור, ובשום אופן לא רק לצד מסוים של אפה דעור, דאם הכוונה לצד מסוים אין כל צורך במילה "דהוא", וגם יוצא שלא נאמר על איזה עור מדובר אלא רק על איזה צד שלו מדובר. וגם לא מובן איך ייתכן לעבד את העור רק בצד אחד. והרי בקלף, לפי האפשרות שהוא השכבה החיצונית והדקה, אין אפשרות לעבד רק בצד אחד, דמרום דקיקותו די במריחה בצד אחד כדי לעבד את כולו, עד כדי כך שאין זה משנה מאיזה צד מורחים. וגם רואים מהמשפט הסמוך בהמשך שרב האי בא להגדיר את הקלף והדוכסוסטוס, דהוא מגדיר את הדוכסוסטוס שהוא מה שקולפים מהקלף. ואם כן, גם המשפט הקודם הוא ודאי הגדרה לקלף ולא סתם ציון מקום היכן צריכים לעבד בקלף. ומיניה וביה יש ללמוד מעצם ההגדרה שמגדיר את הדוכסוסטוס שהוא החלק היותר דק, דאחרת הוא לא אמר בזה שום דבר בעל משמעות. הרי על כל שני חלקים שדבוקים זה לזה אפשר לומר שהאחד נקלף מחבירו. ולכן עדיין לא נבין על פי התיאור הזה, שהדוכסוסטוס נקלף מהקלף, מי הוא הקלף ומי הוא הדוכסוסטוס. ועל כרחק יש כאן שתי סיבות שבדבריו הוא אכן מגדיר את הדוכסוסטוס: ראשית, הוא כותב ש"ההוא גיסא אחרינא דאקליף מיניה הוא הנקרא דוכסוסטוס", וזו לשון של הגדרה. ומיניה וביה גם נראה שמה שנכתב לעיל מינה בא להגדיר מהו הקלף. ושנית, כיון שהחלק הזה הוא דק והחלק של הקלף הוא העבה, לכן ברור שהחלק הדק הוא הנקלף מהחלק העבה. וכן בהמשך כתב רב האי וז"ל: "וקאמר רב: כי היכי דכותבין תפילין על הקלף, דהוא אפא דמגילתא, הכין נמי כותבין תפילין על דוכסוסטוס דאיקלף מקליף. אם כתב על זה כשר, ואם כתב על זה כשר", עכ"ל. ומבואר שהגדרה "דהוא אפא דמגילתא" היא הגדרת הקלף, והגדרת "דאיקלף מיקליף" היא

הגדרת הדוכסוסטוס. ומוכח שאין לפרש את מה שכתב קודם לכן "דהוא אפא דמגילתא מכלפי בישרא" וכו' רק כתיאור המקום שבו צריך לעפץ, אלא שזו גופא הגדרת הקלף. ומיניה וביה גם קשה שלכאורה יש בדבריו שתי התייחסויות שונות לשאלה מהו קלף ומהו דוכסוסטוס, ומלבד הסתירה ביניהן, לא ברור למה הוא נחית פעמים לעניין זה.

לפי זה אין התאמה בין דברי רב האי בפירושו לדבריו בתשובה

ומלבד זאת, לפי זה נצטרך לומר שמה שרב האי כותב שכך הוא המנהג, זהו מנהג שונה ממה שנהג אביו רב שרירא גאון בתשובה הנ"ל (עמ' תמד), לעבד בעפצים את שני צידי הקלף ולא רק את הצד שסמוך לבשר. ואמנם יש מקום ליישב שרב שרירא דיבר על גויל ורב האי מדבר על קלף. ואולם בתשובה אחרת של רב האי גאון עצמו (תשוה"ג הרכ' סי' סג⁶) הוא כותב: "הכשר לקלף דעפיין כמה שכתבתם במי מילין ובצואת כלבים ובמלח, ואחרי כן שפין אותן בתמרים ובקמח שעורים וקולפין אותו ומעבדין את הקלף בעפצא לשמה, וכותבין פרשיות של תפילין על מקום בשר, וכורכין אותו באותו דוכסוסטוס שנקלף ממנו ומעילי ליה לשילחא", עכ"ל. ובדברים הללו הוא נכנס לתיאור די פרטני של העיבוד, והוא אפילו נכנס לחילוק שבין הצדדים של הקלף לעניין המקום שבו אפשר לכתוב, ואעפ"כ הוא כותב בסתמות שמעבדים את הקלף בעפצים, בלי לציין שהעיבוד הוא דווקא בצד שכלפי הבשר. ונצטרך אפוא לומר שהוא לא נחית לדיוקא בעניין זה בתשובה זאת, וזהו דוחק גדול.

קשיים נוספים בלשונות רב האי לפי ניסיון זה

וגם נצטרך לומר שהביטוי "מכלפי בישרא" והביטוי "על מקום בשר" שנאמרו בסמיכות ובאותו משפט, משמעותם זהה לחלוטין. דבשני הביטויים הכוונה היא לצד הפנימי של החלק החיצוני של העור. ולכאורה יש בזה דוחק, דהיה לו להשוות לשונו. וגם לכאורה היה רב האי יכול לקצר בלשונו ולומר בפשטות: "ומעביר וכו'".

6. ייחוס התשובה לרב האי מתברר מכך שהאשכול (מהד' אל', נז ע"ב) והרמב"ן (מלחמת ה' סוכה ה' ע"א) ציטטו בשם רב האי חלק ממנה, וכן מכך שהיא כלולה בקבוצת תשובות שהשיב רב האי (גנזי קדם ח"א עמ' א), וכן משמע מכך שבסוף קבוצת התשובות (סי' סז) נאמר שהן נכתבו בשנת שכ"ז לשטרות שהיא ד'תשע"ה ליצירה, 23 שנים לפני פטירתו של רב האי אחרון הגאונים וזמן רב אחרי פטירת רוב ככל הגאונים האחרים.

מכלפי בשר תוב בעפצא לשמה וכותב שם את הפרשיות", ולא היה לו לחזור ולומר וכותב את הפרשיות במקום בשר, אחר שהזכיר שלוש מילים קודם לכן את מקום הבשר. ולכאורה גם הביטוי "מכלפי" אינו מדוקדק, דהיה צריך לומר "במקום" ולכל הפחות "כלפי", אבל מלשון "מכלפי" משמע שהוא מייחס דבר מסוים אם מתבוננים בו מצד מסוים. אמנם לפי ההבנה הראשונית בדעת רב האי, הביטוי "מכלפי בשר" באמת בא לתאר את הצד שממנו נחשב הקלף "אפא דמגלתא". וקאמר רב האי שהוא נחשב פני המגילה מהזווית ומהצד של הבשר. ולכן גם אין הוא ביטוי תואם למה שנאמר אחר כך "במקום בשר", דזה מתייחס לצד המסוים של הקלף, וזה מתייחס לצד המסוים של העור בכללותו. ועוד יקשה שאם "מכלפי בשר" בא לתאר את הכיוון שממנו מעבדים, לא מתיישב השימוש בלשון "תוב" דהיינו שוב. דהא צד זה נחשף לראשונה כשהפרידו בין שתי השכבות, והוא עדיין לא עובד בפני עצמו כפי שנעשה לאחר ההפרדה, וקשה לכאורה לנקוט לשון שוב על העיבוד שלו. ומה שכתב בקונטרס הנ"ל (עמ' סו) שכבר נעשה עיבוד בעפצים לפני כן, הוא קשה מאוד, דרב האי מתאר את העיבוד במפורט ולא היה לו לדלג על שלב מרכזי זה. וגם קשה שהמילה "תוב" אינה כתובה בסמיכות לעצם האמירה שיש לעבד את הקלף, אלא מפסיק ביניהן התיאור של "מכלפי בשר". וגם יקשה השימוש בלשון "אפא דמגלתא", דהא שתי השכבות עומדות כל אחת בפני עצמה, וקשה לומר שאחת היא אפא דתרווייהו. ואמנם בתחילת דבריו נזכרה לשון "מגלתא" במשמעות של שתי השכבות יחד, אבל כאן מיירי אחרי שהן הופרדו זו מזו. ודווקא לפי ההבנה שרב האי אומר על כל השכבה הפנימית שהיא "אפא דמגלתא מכלפי בשר" מובן שפיר, דבאמת שני החלקים הם אפא דמגילתא, והייחוד של החלק הפנימי הוא שהוא הצד שכלפי הבשר⁸. ומלבד כל זאת, קשה מאוד לקרוא את הלשון "וההוא

7. ואמנם כאמור, הנוסח שבספר הנר בשם ר"ח הוא: "ואפה דעור דהוא כלפי בשר, מעבד ביה בעפצא לשמה", ובנוסח זה ליתא למילה תוב. ובנוסח שבאוצה"ג מופיעה המילה תוב בסוגריים רבועים.

8. ואמנם לאחר מכן מופיעה הלשון "אפא דמגילתא" בפני עצמה: "וקאמר רב כי היכי דכותבין תפילין על הקלף דהוא אפא דמגילתא, הכין נמי כותבין תפילין על דוכסוסטוס דאיקלף מקליף", אך בזה כבר ניתן להבין שרב האי סומך על דבריו לעיל מינה, וכוונתו כאן לומר שכשם שכתובה על השכבה הפנימית מהצד הפנימי שלה שהוא אפא דמגילתא כשרה, כך יש להכשיר גם כתיבה על השכבה החיצונית מהצד החיצוני שלה, שגם הוא אפא דמגילתא. והוא מבין שישנו צד משותף לשתי הכתיבות שהן נעשות בצד הקיצוני והצדדי לתרי גיסי, שמכונה 'אפא דמגילתא', ולא במקום ההפרדה בין הקלף והדוכסוסטוס. ומה שבהמשך הדברים מופיעה הלשון אפא דמגילתא עוד פעמיים במשמעות של השכבה החיצונית, נראה שאינו מדבר רב האי, וכדלקמן.

גיסא אחרינא דאקליף מיניה הוא הנקרא דוכסוסטוס" כמתארת את הצד שהקלף נקלף ממנו. דהנושא של המשפט הוא "ההוא גיסא אחרינא", וקשה מאוד לומר שהמילה "דאיקליף" מתייחסת לאפא דמגילתא שנזכר לעיל מינה ולא לנושא של המשפט. וההנחה הפשוטה שצריך להניח היא שלא מחליפים את הנושא בנושא אחר ממילה למילה. ודווקא את תיבת "מיניה", שהיא המושא, ניתן לפרש כמתייחסת למה שנזכר לעיל. ויתרה מזו נראה שהמילים "דאקליף מיניה" הן במשמעות תחבירית של תמורה ולא במשמעות תחבירית של נשוא, דהיינו שהן לא באות לומר מה נעשה עם הגיסא אחרינא, אלא לתאר אותו באופן נוסף ומקביל למילים גיסא אחרינא. ולפי זה עוד יותר ברור שהדוכסוסטוס הוא מה שקולף ולא הבסיס שממנו מקלפים.

לפי ניסיון זה חסר ברב האי הסבר על מהות הקלף והדוכסוסטוס

ובר מן דין, ישנו קושי בסיסי בעצם ההבנה הזאת, דהא רב האי לא מזכיר את הקלף והדוכסוסטוס בדרך אגב, אלא כדבר מרכזי שאותו הוא בא לבאר בדבריו. ואם הדבר המרכזי נאמר בצורה דחוקה ולא ברורה, ובאופן שניתן לפרשו בפשטות במשמעות הפוכה לגמרי ממה שהוא מתכוון, אזי העיקר חסר מן הספר והמטרה העיקרית שלשמה נכתבו הדברים לא התממשה. ולא נראה שהלשון "אפא דמגילתא" כשלעצמה כבר מבהירה על איזה צד מדובר, דמפורש להדיא שמדובר במגילת גויל שכבר מעובדת בתמרי ובשערי ויש לה תרי אנפין, מבפנים ומבחוץ. ובאמת, פשטות לשון "מגילתא" במקומות רבים מאוד בחז"ל ובגאונים ובראשונים, שהגויל עבר עיבוד ואינו במצבו הגולמי, דלכן הוא נקרא כבר על שם מה שעתידים לכתוב עליו. וכיון שכך, ומהיכא תיתי שדווקא הצד החיצוני נקרא אפא דמגילתא. ובשלמא אם היה מדובר בעור לא מעובד כלל, היה אפשר להבין שפניו הם צדו החיצוני, אבל השתא שמדובר בגויל שכבר עבר עיבוד בסיסי, הרי יש לו שני צדדים הראויים לכתובה. ואם כן לא היה ניתן לסמוך על הלשון אפא דמגילתא שתסביר שהכוונה דווקא לצד החיצוני. ואולם לפי ההבנה הראשונית יוצא שהדברים נאמרים בבהירות. וכל הקשיים הללו אינם קשים אם מבינים את דברי רב האי כפשוטם, שהקלף הוא החלק הסמוך לבשר והאפידרמיס הוא החלק הסמוך לשיער.

גם מתשובת רב האי נראה שהקלף הוא הסמוך לבשר

ומיניה וביה גם נראה מתשובת רב האי הנ"ל שכורכים את הקלף בדוכסוסטוס שנקלף ממנו, והיינו שהדוכסוסטוס הוא בצד שיער, והוא החלק שנקלף מן הקלף. ואמנם היה אפשר לפרש גם להיפך, שמה שכתב: "וכורכין אותו באותו דוכסוסטוס שנקלף ממנו", היינו שכורכים את הקלף בדוכסוסטוס שהקלף עצמו נקלף ממנו. וכן הציע לפרש בקונטרס הנ"ל (עמ' ס-סא). אך זהו דוחק גדול, ומשמעות הלשון היא שהדוכסוסטוס נקלף ולא שהקלף נקלף. דגם כאן הנושא הוא "באותו דוכסוסטוס", ואי אפשר להניח שהנושא מתחלף בתיבת "שנקלף" הסמוכה. ועל כרחק היא מתייחסת למה שנכתב לפניו ולא ללפני פניה, ורק תיבת ממנו שהיא מושא יכולה להתפרש ברווח כמתייחסת ללפני פניה. וגם כאן מסתבר יותר שמדובר במבנה תחבירי של תמורה ולא בנשוא. ובדומה למשמעות הלשון "דאיכליף מיניה" בפירושו של רב האי כנ"ל.

וגם לא מסתבר שישתמשו בחלק העבה לכריכה בעלמא, אחר שהוא ראוי ומובחר לכתיבה (וכדלקמן עמ' תפד), דאין דין המצריך לכרוך דווקא בקלף, והרמב"ם (הל' סת"ם פ"ג ה"ח) כתב לכרוך במטלית בעלמא. ולכן קשה להניח שישתמשו בקלף יקר לכריכה בעלמא, ויותר מסתבר שישתמשו לצרכי כריכה בחלק הדק והפחות ראוי לכתיבה.

מדברי הרמב"ם מבואר שלדעת רב האי הקלף הוא הסמוך לבשר

ובאמת הרמב"ם בתשובה (סי' קלט) כתב וז"ל: "ודעתנו בדבר הקלף והדוכסוסטוס היא כדעת רבינו האי ז"ל, והיא הדעה הנכונה בלא ספק, ומי שחולק עליה, אינו לדעתי אלא בעל מלאכה הדיוט, לפי שהעור ייחלק לשני חצאין, אחד מהם דק והוא הדוכסוסטוס, והוא אשר נקרא כאן במצרים 'קנט', והשני עבה והוא הקלף והוא ממול הבשר והוא שעושין אותו קלף. ואותו החלק הדק הוא הדוכסוסטוס והוא הצד שהשערות צמחו בו. והכתיבה בלא ספק הוא על צד הפנים הלבן של הגויל והוא מקום הבשר, ובדוכסוסטוס על גבו והוא מקום השער", עכ"ל. ומבואר שהיו לרמב"ם מסורת או מקור לכך שרב האי גאון פירש את הקלף כמקום הסמוך לבשר ואת הדוכסוסטוס כסמוך לשיער. והיינו כהבנה הראשונית הנ"ל.

גם מדברי הרשב"א נראה שזו דעת רב האי

וכן כתב הרשב"א (ש"ת ח"א סי' תקפ"ט) וז"ל: "ולענין הקלף נראין הדברים כדברי רבנו משה, שהוא החלק העבה הנשאר כנגד הבשר, ודוכסוסטוס הוא החלק הדק שעליו השער. ואף רב האי גאון כתב כך בתשובה. ובאותו חלק העבה הנקרא קלף סתם, כותבין את התפילין במקום שהוא כנגד הבשר, שהוא הפנים החלקים", עכ"ל. ומלשונו נראה שהיתה בפניו תשובה כלשהי של רב האי גאון או לכל הפחות ציטוט של התשובה שבה היה כתוב שהדוכסוסטוס הוא החלק הסמוך לשיער והקלף סמוך לבשר. ואין הוא רק כמצטט את תשובת הרמב"ם בעניין זה. דעיקר דברי הרמב"ם מובאים במשנה תורה, ונראה שהרשב"א מתייחס אליהם, ולא ברור כלל שהיתה בפני הרשב"א התשובה הנ"ל של הרמב"ם. וגם היה לו לומר שהרמב"ם אמר כך בשם רב האי, ולא היה לומר את הדברים כמוסר את השמועה מידיעת עצמו. וגם לא ברור מדברי הרמב"ם שרב האי כתב את הדברים בתשובה. וע"כ שלפני הרשב"א היתה תשובה כזאת או ציטוט של תשובה כזאת, ולכן הוא ידע שדברי רב האי נאמרו בתשובה. ואם כן יש לנו שני מקורות לכך שרב האי אכן נקט שקלף הוא הפנימי והדוכסוסטוס הוא החיצוני וכהבנה הראשונית הנ"ל בדעת רב האי.

נראה שהתערבה בדברי רב האי תוספת מאוחרת שאינה שלו

ומכל זה נראה שתחילת הדברים היא של רב האי, ובה מבואר שהקלף הוא השכבה הפנימית העבה. ומה שכתוב להיפך מזה בהמשך הדברים, נראה שאינו מרב האי אלא תוספת מאוחרת שהתערבה בדברי רב האי, ואולי היא מדברי ר"ח או חכם אחר שעסק בפירושו של רב האי⁹. ותוספות כאלו מצויות פעמים רבות בספרי

9. וכן הובא בלשון זו ממש (בשינויים קלים) גם במיוחסות לרמב"ן (סי' רלד).

10. ובאמת ישנו קושי נוסף בתוספת זו, המערער על ייחוסה לרב האי. דכתובה שם ראייה לכך שהדוכסוסטוס אינו האפידרמיס, "דאי סלקא דעתך אפא דמגילתא היא, הרי זה בהדיא הלכה למשה מסיני תפילין על הקלף, והרי יצא מקום השיער גופו בכלל קלף", עכ"ל. ולכאורה לא ברור מה הראיה וזו לכאורה טענה מאוד מופרכת, שהרי זה גופא הדיון מהו הקלף, ואי איתא שהדוכסוסטוס הוא האפידרמיס אזי מקום השיער אינו הקלף אלא הדוכסוסטוס. ויותר מסתבר שהמעתיק כתב טענה כזו מאשר לייחס אותה לרב האי. וכך משמע גם מכך שהלשון "מקום שיער" מוזכרת בתחילת הדברים במשמעות של צד בשר באותו חלק שמדברים עליו, ובסוף הדברים במשמעות של החלק החיצוני של העור. וגם זה מסייע לכך שמדובר בשני מחברים שונים, ולכן אותו מושג משמש במשמעויות שונות.

הגאונים¹¹. ואמנם ר"ח והערוך והאשכול והנר העתיקו את הדברים מבלי להעיר על הסתירה שיש בהם, וכדרכם במקומות רבים להעתיק וללקט את דברי הגאונים מבלי לשאת ולתת בדבריהם. וזו הסיבה שהרמב"ם והרשב"א נקטו בפשיטות בדעתו של רב האי שקלף הוא הסמוך לבשר ודוכסוסטוס הוא הסמוך לשיער, כי לפנייהם היתה מונחת הגירסה המקורית של דברי רב האי בלי התוספת המאוחרת שהכניס המעתיק או הר"ח או חכם אחר. וכך נראה גם מלשון האשכול (שם), שהביא את שני החלקים וחיברם במילים "ועוד אמרינן", ומשמע שראה בהם שני מקורות שונים.

ומסתבר גם לומר שהחלק הראשון המובא בשם רב האי הוא אינו מפירוש הגמרא אלא העתק של תשובה שלו, כי סגנון דבריו: "מנהגא מייתי מגלתא וכו' ומתח להו עד דיביש וקליף להו עד דהויא תרין פיסקין, ויזהר שלא ינקב, ומעביר ליה לקלף וכו' ומנח להו בקבעא דהוא שילחא דתפילין ומנהגא הכין הוא", הוא סגנון של תשובה ולא של ביאור סוגיה. כי בביאור סוגיה הוא לא אמור להנחות לפרטים איך לעבד ואיך להכין אלא רק להסביר מה כוונת המושגים האמורים בגמרא. ולכן נראה שזו תשובה של רב האי שאליה צירף המעתיק את הסברו לסוגיה. ובאמת הרשב"א הנ"ל כתב שכן כתב רב האי בתשובה, ונראה שכוונתו לתשובה זו כשהיא במקורה בלי התוספת שהוסיפו עליה. ואף שלעיל הובאה תשובה אחרת של רב האי (הרכ' סי' סג) שממנה נראה כדברי הרשב"א, זהו רק דיוק ולא מפורש בדברי רב האי, ואילו מלשון הרשב"א מבואר שהדברים מפורשים בדברי רב האי. וזה מתקיים דווקא בתשובה זאת שבה הדברים מפורשים.

לפי זה אכן רב האי סובר שקלף הוא הסמוך לבשר

ולפי זה נראה שבאמת משמעות דברי רב האי שמובאים בקטע הראשון היא כפי שהבינו הרמב"ם והרשב"א את דעתו, שהקלף הוא החלק הסמוך לבשר והדוכסוסטוס הוא החלק הסמוך לשיער. ויש אפשרות להשאיר את דברי רב האי כפשוטם כהבנה הראשונית הנ"ל בדעתו, מבלי להיכנס לכל הדחקים המרובים שנצרכים להיכנס אליהם אם רוצים להשוות את דבריו לדברים שמובאים בהמשך, שהם באמת מיוסדים על ההבנה ההפוכה שקלף הוא החלק הסמוך לשיער והדוכסוסטוס הוא החלק הסמוך לבשר.

11. ובמבוא לספר הנר על מסכת שבת (עמ' 7) עמד על כך שספר זה לוקה בייחוסים לא מדויקים של מקורות הפירושים המובאים בו. ובשיחה בע"פ אמר שהביא שם רק מקצת דוגמאות לתופעה רחבה בהרבה.

ביאור מחלוקת הראשונים לפי המתבאר

ובאמת נראה שהרמב"ם והרשב"א ראו רק את דברי רב האי הללו במקורם, בלי שצורפה להם התוספת הנ"ל. ולכן הם נקטו בפשיטות שדעת רב האי היא שהקלף הוא החלק הפנימי והעבה. ואילו היראים והתרומה ראו רק את הדברים שנוספו לדברי רב האי ואינם שלו, ולכן הם נקטו בפשיטות שדעת רב האי היא שהקלף הוא החלק החיצוני והדק. וזו הסיבה לכך שהראשונים הבינו הבנות שונות בדעת רב האי, ולא נחתו לדון בסתירה שכביכול קיימת בדבריו. דלא היו לפנייהם שני החלקים הסותרים בחדא מחתא כפי שהם לפנינו.

דברים המובאים בהל' ס"ת גנזי מצרים בשם רס"ג

והנה, בהל' ס"ת גנזי מצרים (עמ' טו; הובא באוצה"ג שבת, פירושים סי' קנ) איתא: "ורבינו סעדיה גאון ז"ל אמר: ופירוש דוכסוסטוס, גויל שנקלף ממנו קלף", עכ"ל. ומזה נראה שהקלף הוא זה שנקלף מתוך הגויל, ומה שנותר הוא הדוכסוסטוס. ולפי ההבנה הראשונה התואמת לדעת הרמב"ם והרשב"א שהדוכסוסטוס הוא החלק הסמוך לשער, והקלף הוא הסמוך לבשר, הרי שדוכסוסטוס הוא זה שנקלף מהגויל ונותר הקלף ולא להיפך. וייתכן אפוא שהתוספת בדברי רב האי נכתבה על בסיס דברי רס"ג אלו ולא על בסיס דברי רב האי.

ואולם לא ברור לנו מי המחבר של קובץ הלכות זה, וכמה משקל יש לתת לדבריו. ובעמודים אלו מצויים כמה קשיים משמעותיים לכאורה בדבריו: ראשית, מה שכתב (סוף עמ' יד) שכל ספרי הסת"ם לא צריכים שרטוט הוא לכאורה לא אליבא דהלכתא, שהרי מבואר בגמרא (מגילה טז ע"ב, יח ע"ב, ועוד) שספרים ומזוזות צריכים שרטוט. שנית, לא ברור מה שכתב (עמ' יד-טו) שתפילין אינם צריכים שרטוט משום שנכתבים על קלף דק, והרי לשיטתו גם ספרים ומזוזות אינם צריכים שרטוט. שלישית, לכאורה יש קושי בעצם דבריו אלו, שכן לפי זה היה צריך לפטור משרטוט כל אימת שמשתמשים בקלף, ולא לצמצם זאת רק לתפילין. ואולי סבר שספר תורה צריך לכתחילה להיכתב דווקא על גויל ולא על קלף, ודלא כרמב"ם (הל' סת"ם פ"א ה"ט) שכתב שגויל דספר תורה בא רק למעט דוכסוסטוס ולא למעט קלף. ובאמת בהמשך דבריו (שם) כתב בעל גנזי מצרים בשם רב עמרם גאון שקלף אינו צריך שרטוט, בלי להגביל זאת לתפילין. אך גם זה קשה לכאורה, דהא ניתן לכתוב ספר תורה על קלף, וספר תורה צריך שרטוט כנ"ל. רביעית, לא ברור מה שכתב (עמ' טו) שתפילין כשרות על דוכסוסטוס, דלכאורה מבואר בגמרא שלא כן, וכפי שהוא עצמו

ממשיך וכותב שתפילין כשרות דווקא על קלף. וצ"ע. ובגלל כל הקשיים הללו, נראה שבעל החיבור אינו בר סמכא, ולכן גם לא ברור שאפשר לקבל את דבריו בשם רס"ג, וכן את העולה מדבריו שרב עמרם סבר שהקלף הוא דק מאוד, שמזה משמע שהקלף הוא האפידרמיס¹².

נראה שאף לרב נטרונאי ורב משה גאון השכבה הפנימית היא הקלף

וישנה התייחסות נוספת בגאונים שניתן ללמוד ממנה לנידוננו. דבתשובת הגאונים (הרכ' סי' תלב; ה"ד לעיל עמ' תמ, ויעוין שם בבירור ייחוסה לרב נטרונאי) איתא: "מקום שאין בו מי שיודע לעשות לא גוילין ולא 'רק', והצרכו לכתוב ספר תורה ומצאו 'רק' שבא ממקום רחוק – יש להן רשות לכתוב באותן 'רק' ספר תורה דלא מיעבד לשם ספר תורה, או לא". והגאון מאריך להשיב על כך: "היו יודעין שעיקר 'רק' שאמרתם, לא הכשירו רבנן דתרתין מתיבאתא לכתוב בו ספר תורה ולקרות בו בצבור. ולא היה מתירו אלא מר רב משה גאון מחסיה ז"ל בלבד, והוה קארי ליה ל'רק' קלף. ולא קלף נינהו, אלא חיפה שמיה דמליח ולא קמיח ולא עפיץ וכו'. אלא

12. ובקונטרס זיהוי קלף התפילין (עמ' מה) כתב בשם בעל הל' ס"ת גנזי מצרים (עמ' טז) שגם רב נטרונאי גאון ורב קימיו גאון סבורים שהקלף הוא האפידרמיס. אך מלבד מה שהתבאר בגוף הדברים, נראה יותר שבעל גנזי מצרים כותב את הדברים מדיליה ולא בשם הגאונים הללו, ועכ"פ אין הכרח שהוא כותבם בשם הגאונים הללו. דז"ל: "מצאתי מר רב קימיו ז"ל שכתב למקצת חכמים ששאלוהו בזה הדבר וכן השיב אותן בלשון הזה: מה נעשה שאין בקי לעשות כן ארכו כהקיפו, אל ירע לבכם על זאת, כי אשר תבקשו הוא נפלא מכם: הילכך אם אי אפשר לו לכיין מלאכת הגויל, כתיבתו על הקלף שקולפין מן הגויל המעובד לשמו שהוא קליש טפי, עדיף". ונראה שמתבת הילכך הם דברי בעל גנזי מצרים ולא דברי רב קימיו.

ועוד כתב: "ומשום רבינו יהודאי גאון ז"ל אמרו ובקלף כל מה שיכול לדקדק וכל מה שאינו יכול לדקדק אינו נתפס על כך", וגם מזה דייק בקונטרס הנ"ל שהכוונה לאפידרמיס. וגם מזה אין הוכחה, דהא גם אם הכוונה לדרמיס יש צורך לדקדק בעיבודו.

ועוד כתב: "ורבינו נטרונאי ז"ל התיר לקרות בקלף לכתחלה בצבור. וכולם לעיניין קלף שקולפין מן הגויל המעובד לשמו אמרו". ומזה דייק הקונטרס הנ"ל שגם רב נטרונאי סבור שהקלף הוא האפידרמיס שאותו קולפים מן הגויל. אך גם מזה אין הוכחה, דאלו הם דברי בעל גנזי מצרים ולא דברי רב נטרונאי. ו"כולם" היינו כל הגאונים שהזכיר בעל גנזי מצרים.

ועוד כתב: "ומר רב מתתיה גאון ז"ל נמי פריש הכי אמר להן בגויל ששה טפחים בקלף איני יודע, שהקלף דק הוא ואינו הוה ששה טפחים", וגם מזה דייק הקונטרס הנ"ל שהכוונה לאפידרמיס. אך גם מזה אין הוכחה, דגם הדרמיס הוא דק ביחס לגויל.

נמצא שאין מגנזי מצרים הוכחה שהגאונים סברו שהקלף הוא האפידרמיס, ורק מוכח שהמחבר עצמו סבר כן.

מיהו אתם שאין במקומכם מי שעושה גוילין ולא 'רק', אם יש במקומכם ספר תורה כהוגן השמרו בו וקראו בו בציבור. ואם לאו, אל תשביתו קריאת התורה מפני זאת, שהרי הכתוב אומר (תהילים קיט, קכו): 'עת לעשות לה' הפרו תורתך'. אבל אם יש לכם יכולת להחזיר את יריעות לבתי מיתוח ולהעביר עליהם מעט סיד לשמה, הרי יצאתם ידי עיבוד לשמה. ואם אין יכולת לעשות כן, כתבו בו ואף על פי שאין מעובד לשמה, וקראו בו בציבור, עכ"ל. ונראה שהריעותא ב'רק' היתה עצם זה שלא עובד כדבעי ושלא עובד לשמה, אך לא היתה רעותא בצד של העור שממנו נעשה ה'רק'. ובהמשך דברי רב נטרונאי מבואר שמי שנאלץ לכתוב על 'רק' מוכרח לכתוב עליו במקום בשר ולא במקום שיער, וגם מזה מוכח שלפי הצד שמכשירים 'רק' בדוחק, הוא חשוב כקלף. והרי כאמור לעיל (עמ' תלה), ה'רק' הוא קלף שמעובד בסיד, ובקלפים אלו, העיקר הוא השכבה הפנימית והעבה, ולפעמים אפילו גורדים את כל האפידרמיס. ונראה אפוא שרב נטרונאי וכן רב משה גאון ראו את השכבה הפנימית כקלף. ואין לומר שרב נטרונאי לא נחית לעניין זה ודן רק בשאלת מהות העיבוד, שהוא כותב על דרך החיוב שאם יחזירו את היריעות לבתי המיתוח ויעבירו עליהן סיד לשמה, יועילו בכך להחשיבן כמעובדות לשמה. ומדגיש שיש לכתוב בצד בשר, וכנ"ל. ומוכח שלא היתה בעיה מצד החלק בעור שעליו נכתבו ספרי התורה הללו.

מקורות נוספים מהגניזה בעניין הגדרת הקלף והדוכסוסטוס

ובקטע גניזה שלא ברור מי מחברו (תורגם מערבית ונדפס בקונטרס בכל מלאכת עור עמ' קסב) איתא: "אמר הגאון ז"ל שתיאור הקלף והדוכסוסטוס שלוקחים עור שכבר עובד ואינו עפוף, מחלקים ומקלפים חצי בחצי. וזה שהוא נגד השיער הוא הנקרא קלף, לפי שהוא נקלף מן העור. והכתיבה בקלף תהיה מהצד הנקלף הנחלק כנגד הבשר, ואין זה מצד השיער, כאומרם: קלף במקום בשר. אבל החצי השני הדבוק בבשר הרי הוא הנקרא דוכסוסטוס. והכתיבה בדוכסוסטוס תהיה מהצד הנקלף הנחלק שכנגד השיער, ולא מצד הדבוק בבשר, כאומרם: דוכסוסטוס, קלף שנטלה קליפתו מצד השיער. והרב פירש קלף ודוכסוסטוס בהיפך זה, ועושה את הקלף שהוא החצי הדבוק לבשר, ועושה דוכסוסטוס החלק שיש בו השיער. זה מה שהעתיק אלינו ר' יוסף ז"ל, וכן פירש ר' משה ז"ל, עכ"ל. ומבואר בדברי מחבר זה, שגאון מסוים סבר שהקלף הוא החלק החיצוני, ואילו הרב ור' יוסף ור' משה סברו ההיפך מזה. וייתכן שכוונתו לר"ף ולתלמידו המובהק הר"י מיגאש ולרמב"ם. ואם אכן כן, אזי הדברים תואמים למה שהתבאר בדעת הרמב"ם.

ומתשובה נוספת בקטע גניזה¹³, שלא ידוע מי כתבה ומתי כתבה, נראה שהכותב סבר הקלף הוא השכבה החיצונית והדקה: "מביא מגילת גויל שניגמרה מלאכתה, וקולף פניה, ומפרקה ממנה. ומה שקולף נקרא קלף, ומה שנקלף ממנו נקרא דכסוסטוס. וכותב על קלף מקום בשר דקלף תפילין, ועל מקום דכסוסטוס מזוזה. וא[ת]ו קלף רך ודקיק פניה מגילה נקרא קלף, וא[ת]ו הקשה נקרא דכסוסטוס", עכ"ל. ועכ"פ אין לסמוך על קטעי גניזה שלא ידוע מי מחברם.

פירוש המושג דוכסוסטוס לפי מקורו היווני

והנה, כתבו התוס' (שבת עט ע"ב ד"ה קלף) וז"ל: "קלף ודוכסוסטוס כו' – גויל הוא עור שלם אלא שהשירו השיער, והיינו דאמר [בריש בבא בתרא ג' ע"א] גויל אבני דלא משפיין, אלמא שאינו מתוקן קרי גויל. וכחחולקין אותו לשנים – אותו שכלפי שיער קרוי קלף, וכלפי בשר הוא דוכסוסטוס. ואומר ר"ת דבלשון יון קורין לבשר סוסטוס, ודוך פי' מקום, כמו דוך פלן, לכך קרי ליה דוכסוסטוס, כלומר מקום בשר", עכ"ל. וכן כתב ר"ת בספר הישר (חידושים ס' רפז) ובהלכות ספר תורה שלו שנדפסו במחזור ויטרי (ס' תקיז). ועל דברי ר"ת הללו כתב ר' בנימין מוספיא¹⁴ בעל מוסף הערוך (עך דכסוסטוס): "והאומר לרבינו תם שבלשון יוני קוראים לבשר סוסטוס כחש לו", עכ"ל. וכתב שדוך היא מילה ארמית ואינה מילה יוונית, ופירש הוא את המושג דוכסוסטוס: "פי' מלה בלשון יוני, עור בהמה מעובד ומתוקן משני עבריו", עכ"ל. ובאמת דו היינו שנים בלשון יוונית-רומית עתיקה, וכסוסטוס היינו לגרד ולהחליק, כמו שכתב העיטור (הל' תפילין נה ע"ג), וכמו שידוע גם היום שזו המשמעות ביוונית-רומית עתיקה. ויש אפשרות להבין שחלק העור הזה עבר שני גירודים: האחד, כשהוא גורד ונקלף מגוף הבהמה יחד עם כל העור, והשני, כשהוא גורד ונקלף מגופו של הקלף. ובזה הוא מונגד לקלף שעבר רק קילוף אחד מגוף הבהמה. ולפי הפירוש הזה יש לזהות את החלק הזה כחלק הסמוך לשיער, וכפי שהתבאר לעיל בדעת רב האי. ואמנם העיטור (שם) כתב פירוש אחר לקילוף הכפול: "ושמעתי שהקלף הנקלף נקרא בלשון יון דוכסוסטות, שנגרד ב' פעמים: אחד במקום בשר כמו שגורדין העבדנין, ואחד במקום של שיער כגון שגורדין ממנו. ולישנא דדוכסוסטות, דו – שנים, כסוסטות – גרידה. והקליפה שנוטלין ממנו הוא הקלף", אך לכאורה יש יתרון להבנה שלפיה יש דמיון מהותי בין שני הקילופים, והדוכסוסטוס הוא האפידרמיס

13. קמב' ט"ש מיס' 28.214.

14. ממגורשי ספרד, היה בקי היטב בלשון היוונית.

שהוא המוסר והמקולף פעמיים, פעם אחת מהבשר ופעם שנייה מהדרמיס. דלפי הבנת העיטור שהדוכסוסטוס הוא הדרמיס, יוצא שבקילוף הראשון הדוכסוסטוס הוא החלק המוסר והמקולף בעצמו מן הבשר, ואילו בקילוף השני הוא הבסיס שממנו מקלפים את הקלף.

והנה, המילה קלף היא קדומה ובלשון הקודש, והמילה דוכסוסטוס היא ביוונית והיא מאוחרת יותר ונדירה יותר. ומכך ששתי המילים הללו משמשות לצדדים סמוכים של העור ובכל זאת מגיעות משפות שונות, יש מקום לשער שבתחילה השתמשו רק בצד אחד של העור, ולכן רק שם אחד היה בשימוש. והדברים מתיישבים היטב אם קלף היא השכבה העבה והעיקרית, דעיקר הכתיבה היתה עליה, כי היא יותר עמידה וחזקה ונוחה לכתיבה. ואילו הכתיבה על השכבה החיצונית והדקה היתה נדירה יותר, והתחדשה בזמן מאוחר יותר. ולכן היה צורך לשאול את עצם שמה של השכבה הזו מן השפה היוונית.

ג. שיטת הרמב"ם

גרסת הרמב"ם לפי כל כתבי היד והדפוסים הראשונים

והרמב"ם (הל' תפילין פ"א ה"ו וה"ז) כתב וז"ל: "ו] שלושה עורות הן: גויל וקלף ודוכסוסטוס. כיצד, לוקחין עור הבהמה או עור החיה, מעבירין שער ממנו תחילה; ואחר כך מולחין אותו במלח, ואחר כך מעבדין אותו בקמח; ואחר כך בעפצא וכיוצא בו, מדברים שמקבצין את העור ומחזקין אותו, וזה הוא הנקרא גויל. [ז] ואם לקחו העור אחר שהעבירו שער, וחילקו אותו בעוביו לשנים, כמו שהעבדנין עושין, עד שיעשה שני עורות – אחד דק והוא שממול השער, ואחד עבה והוא שממול הבשר, ועיבדו אותן במלח, ואחר כך בקמח, ואחר כך בעפצא וכיוצא בו – זה החלק שממול השיער נקרא דוכסוסטוס, וזה שממול הבשר נקרא קלף", עכ"ל. וכן הוא בכל כתבי היד ובדפוסים הראשונים. וכן הביאו בשמו גם ההשלמה (שבת ע"ב ד"ה ענין), הרשב"א (ח"א סי' תקפ, ובמיוחדות לרמב"ן סי' רלב), המאורות (שבת ע"ב ד"ה קלף), רבינו מנוח (הל' תפילין פ"א ה"ח), המאירי (שבת ע"ב ד"ה זו), העץ חיים (חזן; ח"ב עמ' שג),

המגדל עוז (שם) והר"ן (על הר"ף שבת לג ע"ב ד"ה הלכך)¹⁵. וכן כתב המהר"י קולון בחידושו על הרמב"ם (הל' מגילה פ"ב ה"ט), ובפשטות נראה שהבין כן בדעת הרמב"ם¹⁶.

כך מבואר להדיא גם בתשובות הרמב"ם

וכן מבואר להדיא בתשובת הרמב"ם הנ"ל (סי' קלט). וכן כתב עוד הרמב"ם בתשובה נוספת (סי' קנג), וז"ל: "שאלה. יורנו הדרת כג"ק אדוננו, על איזה צד של העור חל השם קלף ועל איזה צד ממנו חל השם דוכסוסטוס, האם הצד אשר העבר האחד ממנו מקום שער ממש הוא הנקרא קלף והצד אשר העבר האחד ממנו דבוק למקום הבשר ממש הוא הנקרא דוכסוסטוס, או הדבר בהפך מזה, (והוא) שהצד אשר העבר האחד ממנו מקום שער ממש הוא הנקרא דוכסוסטוס והצד אשר העבר האחד ממנו מקום שער ממש הוא הנקרא קלף. ייטיב נא הדרתו לבאר לנו זאת באר היטב כפי חכמתו, וירחיב הדרתו בפירושו, כדי שיסתלק בזה הספק. וייטיב לבאר לעבדו בחסדו ובטובו גם כן, על איזה צד של הקלף כותבין התפילין ועל איזה צד של הדוכסוסטוס כותבין המזוזה, ושכרו כפול מן השמים. התשובה. כאשר לוקחין העור בשלמותו ומעבדין אותו עיבוד שלם, ר"ל מליח וקמיח ועפיץ, אז ייקרא גויל. וגויל הוא שם הדבר, אשר לא הושווה ולא הוסר ממנו דבר בשביל לישרו ולהשוותו, ולכן קורין (ב"ב ג' ע"א) אבני דלא משפיין גויל ואבני דמשפיין גזית. ואם לוקחין העור וחולקין אותו בעוביו כמו שעושין בו העושין הקלפין, ומוציאין ממנו החלק הדק הסמוך למקום הצמר של הבהמה ומעבדין אותו גם כן עבוד שלם מליח וקמיח ועפיץ, הוא הנקרא דוכסוסטוס. והחלק השני ממנו והוא העבה יותר, והוא שממנו עושים הר"ק הוא אשר נקרא קלף, אם מעבדין אותו עבוד שלם מליח וקמיח ועפיץ. וזה הקלף אין כותבין בו שום דבר שצריך ליכתב אלא במקום בשר, והוא הצד הדבוק בבשר הבהמה. וזה הדוכסוסטוס אסור לכתוב בו אלא המזוזה לבד, ומקום הכתיבה בו במקום שער, והוא הצד שהיה צומח בו שער הבהמה או צמרה, לא הצד האחר

15. וכן הועתק נוסח זה בכ"י המזוזה ככתב ידו של ר' יוסף ראש הסדר, מקדמוני מצרים בדור סמוך לרמב"ם (קובץ סיני צח עמ' כ).

16. וכך נראה גם ממה שכתב הרמב"ם (הל' שבת פ"א ה"ו): "המפרק דוכסוסטוס מעל הקלף הרי זה תולדת מפשיט וחייב", עכ"ל. הרי שהדוכסוסטוס הוא הקליפה החיצונית שנמצאת מעל הקלף, ולא ההיפך. וכבר עמד בזה ר' שמואל ב"ר מרדכי (ראה לעיל עמ' שיד הערה 19), בפירושו לרמב"ם (שם).

אשר היה דבוק לגב הקלף", עכ"ל. הרי שמבואר להדיא גם כן כנוסח הנ"ל במשנה תורה, שקלף הוא הסמוך לבשר ודוכסוסטוס הוא הסמוך לשיער.

גם בתשובה לחכמי לוניל מבואר שהקלף סמוך לבשר

וכן הוא גם בתשובה לחכמי לוניל (סי' רפט) שהובאה לעיל (עמ' תלט). ואחר שהוכיח שם שרק לפי ההבנה הזאת יוצא שהכתיבה היא במקום הטוב והראוי ושאפשר על ידי זה לכתוב כתיבה תמה, בעוד שלפי ההבנה הפוכה יוצא שהכתיבה נעשית "במקומות הרעות והפחותות", המשיך וז"ל: "והראיה השנית כמו שהכרעתי בה דברי האומרים כדבריכם שכתבתי בחבור זה, הדבר ידוע שס"ת הוא מקודש יותר מתפילין והתפילין יותר מקודשין מן המזוזה, וכך היא הלכה למשה מסיני שיהיה עור כל אחד ואחד מהן חזק ובריא כדי לעמוד ולהתקיים כפי קדושתו – ס"ת על הגויל עור שלם, ותפילין על הקלף שהוא [חצי] העור העבה, ומזוזה על חצי ר"ק. נמצא כל אחד לפי מעלתו בקדושה מעלת עורו במקומו. וכתיבת כל אחד משלשתן במקום הנאה לכתיבה כדי שיהיה כתיבה תמה", עכ"ל. ומבואר בדבריו דנחית לטעמא דההלכה למשה מסיני. ולשיטתו כך יש להבין גם את מה שפסל כתיבת ספר תורה על דוכסוסטוס וכן תפילין על גויל ועל דוכסוסטוס, ועם זאת הכשיר את המזוזה גם כשנכתבת על גויל וקלף, והבין שלא נאמר דוכסוסטוס אלא למצוה. והיינו משום שדוכסוסטוס הוא דבר פחות, ולכן יש לפסול בכל האחרים שלא התחדש בהם שאפשר לכותבם על דוכסוסטוס. והבין שלא ייתכן שמזוזה תיפסל באפשרויות היותר טובות. וע"כ הדוכסוסטוס הוא רק למצוה, כנראה בשביל שבכך תתבטא מעלת התפילין והספרים עליה. ולשיטתו צריך לומר שגויל אמנם עבה יותר אבל הוא גס יותר. ולכן הוא נפסל בתפילין. ואולי הוא נפסל בתפילין כדי שתתבטא מעלת הספרים על התפילין¹⁷. ומכל מקום הגויל נאמר למצוה בספרים משום שמשתמשים בהם הרבה (בגוף העורות ולא בהיותן מחופין כפרשיות התפילין המחופות בבתים).

קושי בטענת הכס"מ שזו נוסחה משובשת

ואולם הכס"מ (הל' תפילין שם) כתב וז"ל: "שלש עורות הן וכו'. יש גירסאות מחולפות בלשון רבינו: יש גורסין זה החלק שממול השיער נקרא קלף וזה שממול

17. ומה שהותר במזוזה משום שמצות הדוכסוסטוס שבה מוכיחה שמעלתה פחותה.

הבשר נקרא דוכסוסטוס, ופירוש זה כתב בעל הערוך בשם רבינו האי ז"ל, ויש גורסין בלשון רבינו בהפך: זה החלק שממול השיער נקרא דוכסוסטוס וזה שממול הבשר נקרא קלף. וכתב הר"ן ז"ל [בשבת פרק המוציא] שזה דעת רבינו, והוא גם כן דעת הרמב"ן ז"ל, וזו היא נוסחת רבינו מאין ספק, כמבואר בתשובתו לחכמי לונל שאכתוב [בפ"ג (ה"ה)] בע"ה, וכך היא גירסת ה"ר מנוח. ואפשר שאחר כך חזר בו וכתב כמו שכתוב בספרים שלנו שהוא כדעת רוב הפוסקים, עכ"ל. וביתר תוקף כתב בב"י (י"ד סי' רעא אות ג) על דברי הר"ן: "ונוסחא משובשת נזדמנה לו בדברי הרמב"ם, וליתא, אלא העיקר הנוסחא כספרי הרמב"ם שהיא כדברי כל הנך רבותא וכו'. ואע"פ שמדברי תשובתו לחכמי לונל על מה שכתב בפ"ג נראה שהיה גורס כגירסת הר"ן, אפשר שאח"כ חזר בו ותיקן כמו שכתוב בספרים שלנו. ונוסחא זו עיקר שהיא מסכמת לדעת רוב הפוסקים, עכ"ל. ולכאורה מה שכתב שזו נוסחא משובשת שנזדמנה לר"ן בדברי הרמב"ם הוא קשה מאוד, אחר שהוא עצמו מודה שמדברי התשובה לחכמי לונל רואים שהרמב"ם גרס כן¹⁸. וכאמור, גרסה זו מופיעה בכל כתבי היד ובדפוסים.

קושי גדול לקבל את דבריו שהרמב"ם חזר בו

ומאוד קשה לקבל גם את דבריו שהרמב"ם חזר בו. תשובות אלה נכתבו אחרי שהוא סיים לכתוב את משנה תורה, והוא מתייחס בתשובותיו הללו למה שכבר כתב במשנה תורה¹⁹, והתשובה לחכמי לונל נכתבה כבר סמוך לפטירתו. וחכמי

18. וגם אם היו צודקים דבריו שהרמב"ם חזר בו, סוף סוף זו אינה נוסחה משובשת אלא לכל הפחות נוסחה שתוקנה אחר כך על ידי הרמב"ם.

19. התשובה הנ"ל סי' קלט היא חלק ממכלול ל"ב תשובות ששאלו חכמי צור תלמידי רבינו אפרים הדיין, ובתוכן הרמב"ם מתייחס גם לדבריו שבמשנה תורה. יעוין בתשובה קכא, קכה, קכח, קכט, קמא, קמח וקנ. ובסופן הרמב"ם חתם: "וזהו כלל מה ששאל הר" אפרים זצ"ל וכל מה ששאלתם אתם כבר השבנו לכם עליו וכו' סיון אתפ"ח לשטרות. משה ב"ר מימון זצ"ל, עכ"ל. וזוהי השנה (ד'תתקל"ז ליצירה) שבה הרמב"ם סיים לכתוב את הנוסח הסופי של המשנה תורה, וכמבואר בהקדמתו למשנה תורה. ומהדורה סופית זאת היתה אחרי כמה העתקות ומהדורות, ואכמ"ל. ואמנם אין זה אומר שהרמב"ם לא תיקן דברים במהלך חייו במשנה תורה. אבל העובדה שגם בתשובות לחכמי לונל שנחתמו 22 שנה אחר כך, בשנת ד'תתקנ"ט, הרמב"ם ממשיך לאחוז בדעה זאת, אף שבזמן כתיבתן היה הרמב"ם כבר 6 שנים לפני פטירתו, מלמדת שזו היתה משנתו העיקרית (והאחרונה, אם אכן היתה משנה אחרת קודם לכן). ומפתיחתו לאיגרות חכמי לונל הנ"ל (איגרות הרמב"ם מהד' שי' עמ' תקב), וכן מסוף איגרתו לר"ש אבן תיבון שנכתבה שנה לאחר

הדורות הסמוכים לו מצטטים אותו כפי שדבריו מופיעים בתשובותיו וכנוסחאות שבכל כתבי היד ובכל הדפוסים הראשונים. ובפשטות נוסחת הב"י היא נוסחה לא נכונה שנתלתה בדברי הרמב"ם. ואדרבה, אם יש ממש בגרסה זאת, יש להניח שהיא דווקא משנתו המוקדמת, ואולי הרמב"ם סמך בתחילה על הר"ח אבל לאחר מכן הוא הכריע כרב האי, וכנ"ל. ודבריו כפי שהם בכתבי היד ובדפוסים הם המשנה האחרונה שלו.

קשיים כנגד הטענה שנוסחה זו עיקרית משום שהיא מתאימה לדוב הפוסקים

וגם השיקול שמעלה הב"י שנוסחה זו עיקר "שהיא מסכמת לדעת רוב הפוסקים", יש להתקשות בו. ראשית, הרי מצינו שיטה כזאת לפחות אצל חלק מהראשונים, ולכאורה אין מקום לקבוע שנוסחה מסוימת היא עיקרית בגלל שיקול כזה שכך יותאמו דבריו לדברי רוב הפוסקים. ובשלמא אם לא היינו מוצאים שיטה כזאת, היה מקום להניח שהרמב"ם לא היה ממציא שיטה מחודשת שלא שמענו עליה. אבל כיון שהשיטה הזאת קיימת, לכאורה אין אפשרות להכריע כאמיתות גרסה כלשהי על סמך זה שהיא מאפשרת להתאים את הרמב"ם לדברי הרבה ראשונים אחרים. ושנית, לכאורה אין זה ברור כלל שרוב הפוסקים נוקטים שהקלף הוא החלק החיצוני. ולא מעט ראשונים נקטו להלכה כפי שהתבאר בדעת הרמב"ם. כאמור לעיל, כך נקטו גם רב האי גאון והרשב"א. וכפי שיתבאר לקמן (עמ' תצא ואילך), כן נקטו גם ראשונים רבים נוספים.

ד. יתרונות לשיטת רב האי והרמב"ם וסיעתם

היתרון של הבנת הרמב"ם וסיעתו בלשון ההלכה למשה מסיני

ולעיל (עמ' תלט) הובא מה שכתב הרמב"ם שלפי הפירוש המזהה את האפידרמיס כקלף, יוצא שהכתיבה נעשית במקום שאינו ראוי לכתיבה תמה, הן בקלף הן בדוכסוסטוס, ואילו לפי פירוש רב האי והרמב"ם יוצא שהכתיבה נעשית במקום היותר משובח וראוי לכתיבה, בקלף ובדוכסוסטוס, וכפי שמעידים גם היום מומחים שעוסקים שנים רבות בעיבוד בעפצים ובכתיבה על גבי קלף ודוכסוסטוס

מכן (שם עמ' תקנ-תקנא), וכן מאיגרת נוספת שנה לאחר מכן (שם עמ' תקנח) נראה ברור שהוא כבר לא שינה מאז ועד פטירתו שום דבר ממה שכתב במשנה תורה, ואכמ"ל.

המעובדים בעפצים. ונראה שמלבד זאת, יש גם יתרון גדול לשיטתם בפשט לשונה של ההלכה למשה מסיני. ההלכה הרי אומרת שעל קלף צריך לכתוב במקום הבשר ועל דוכסוסטוס במקום השיער. אם נוקטים שהקלף הוא החלק הפנימי והדוכסוסטוס הוא החלק החיצוני, יוצא שעל קלף כותבים ממש במקום שהיה סמוך לבשר ועל דוכסוסטוס כותבים ממש במקום שהיה סמוך לשיער. ואמנם כאשר הגמרא מנסה להסביר מה המשמעות של שינה בזה ובה, היא נוקטת בתירוץ הראשון ששינה וכתב בקלף במקום שיער ובדוכסוסטוס במקום בשר. וציון מקומות אלה הוא באמת אינו מדויק ואינו ממש מתאים למה שקורה במציאות. דהא בקלף אין ממש מקום שיער ובדוכסוסטוס אין ממש מקום בשר²⁰. אבל יש לפרש שהגמרא נוקטת לשון של סימנא בעלמא כשבאה לבטא את השינוי שהאדם עושה ממה שהיה אמור לעשות, ולכן היא נוקטת את אותה לשון שנאמרה קודם לכן אך בהיפוך. ולכן השיער האמור בקלף הוא אמנם לא ממש מקום שיער, אבל ציון השיער יכול להיות סימן לכוונה שהוא נכתב בצד שסמוך לדוכסוסטוס שהוא במקום השיער. וכן להיפך, שהבשר האמור בדוכסוסטוס הוא אמנם לא ממש מקום בשר, אבל ציון הבשר מהווה סימן לכוונה שהוא נכתב בצד שסמוך לקלף שהוא במקום הבשר. אבל אם נוקטים להיפך, יוצא שההלכה למשה מסיני בעיקרה נאמרה באופן לא מדויק ובלעגי שפה. והיה לכל הפחות צריך לומר קלף כנגד הבשר ודוכסוסטוס כנגד השיער אבל לא במקום בשר ובמקום שיער.

סיוע לשיטה זאת מדברי ר' מאיר

ועוד נראה שיש סיוע לשיטת רב האי והרמב"ם מדברי ר' שמעון בן אלעזר בשם ר' מאיר. בברייתא (שבת ע"ב) מבואר אליבא דת"ק שאם כותבים את המזוזה על הקלף ועל הנייר ועל המטלית היא פסולה. וכנגד זה רשב"א אומר ש"ר' מאיר היה כותבה על הקלף מפני שמשתמרת". והנה, הנימוק הזה מפני שמשתמרת יכול להתפרש בשתי אפשרויות: האחת, שאמנם מעיקר ההלכה למשה מסיני היה צריך לכתוב את המזוזה על דוכסוסטוס, אבל מכיון שיש מעלה מיוחדת לקלף על הדוכסוסטוס שהוא משתמר יותר, לכן הוא הבין שההלכה לא מיעטה את הקלף ויש להכשיר גם אותו. והשניה, שלדעת ר' מאיר כל פסילת הנייר והמטלית היא משום שאין הם משתמרים. וכיון שהוא סבר שקלף הוא כן משתמר, לכן הוא לא

20. ואין לדחות טענה זו ולומר שמדובר על נקבי שורשי השיער בלבד, דהא נקבים אלו יכולים להיות מצויים בשני הצדדים.

פסל את הקלף בכלל אותם דברים. ובמציאות, החלק שקרוב לבשר הוא עבה וחזק הרבה יותר מאשר החלק הקרוב לשיער. ואילו החלק הקרוב לשיער הוא כל כך דק ונקרע בקלות, שקשה מאוד לומר עליו שהוא משתמר יותר ממטלית, בפרט שמטלית יכולה להיות גם עבה, וכדמצינו בגמרא (נידה יג ע"א ומג ע"א). ולפי שתי האפשרויות עולה שקלף הוא החלק הפנימי: אם נאמר כאפשרות הראשונה נצטרך לומר שהקלף הוא החלק הפנימי, דרך כך אפשר להבין שהקלף הוא יותר משתמר מן הדוכסוסטוס. וגם אם נאמר כאפשרות השנייה נצטרך לומר שהקלף הוא החלק הפנימי, דאחרת לא יהיה מובן מדוע הוא הכשיר את החלק החיצוני שנקרע כל כך בקלות מסיבה שהיא משתמרת ופסל את המטלית, שהיא לכאורה משתמרת הרבה יותר. ומזה יש להכריח לכאורה כהבנת רב האי והרמב"ם. וכבר עמד בזה הריטב"א (שבת עט ע"ב סוד"ה והשתא). אמנם המאירי (שבת פא ע"א ד"ה כב) כתב ליישב זאת גם לשיטת ראשוני אשכנז, ופירש שהמזוזה היא זו שמשתמרת משום שאינה מיטלטלת ממקומה, ולכן ר' מאיר היה כותבה על הקלף שהוא הפחות. אך לכאורה יש בזה דוחק, דהא מזוזה צריכה בדיקה בתדירות גבוהה יותר מתפילין, דמזוזה נבדקת פעמיים בשבע שנים (רמב"ם הל' סת"ם פ"ה ה"ט) ואילו תפילין אינן טעונות בדיקה אפילו לאחר כמה שנים (שם פ"ב ה"א). ועוד קשה, שאם דוכסוסטוס עדיף על קלף, לא ברור מדוע תפילין "צריכין קלף על כל פנים" כלשון המאירי שם, ולכאורה היה צריך להכשיר דוכסוסטוס בקל וחומר. ובהמשך דבריו (שם ד"ה וכן מה) כתב המאירי שני טעמים לכך שתפילין נכתבות דווקא על קלף: טעמו הראשון הוא ששרטוט עלול לפגוע בקלף הדק, ותפילין אינן צריכות שרטוט. ולכאורה יש בזה קושי, דסוף סוף אין בזה הסבר מדוע הן פסולות על דוכסוסטוס שהוא יותר עבה לשיטתו. ולכל היותר זה רק מסביר מדוע תפילין הוכשרו בקלף. ועוד כתב המאירי שתפילין "נגללים לכמה כפלים כעגול ספר תורה בחתיכות דקות ועומד בבית צר וקצר והקלף נוח לכך שהוא דק. והמזוזה מתוך שצריכה שרטוט צריכה מקום חזק אין צריך לדחוק בה כל כך שיש לשיטותיה מספר כ"ב, ומונחת בתיק ארוך, וראוי לה דוכסוסטוס, שהוא עבה וכן עיקר. ומכל מקום, כמה קשה המחלקת, שהרי בתפילין כשר לשטתנו פסול לדבריהם וכשר לדבריהם פסול לשיטתנו. וה' יכפר בעד, ורחמנא ליבא בעי", עכ"ל. אך לכאורה יש קושי גם בטעם זה, שכן הפער בין הדרמיס לאפידרמיס הוא בערך 0.1 מילימטר²¹, ואף אם כורכים את הפרשיות שמונה פעמים,

21. בעיבוד מקצועי שמדקק כדבעי את הדרמיס. האפידרמיס בעור כבש הוא 0.13 מ"מ, והדרמיס הוא 0.2 מ"מ, ויש מומחים שמדקקים אותו אף יותר. ובעיזים האפידרמיס עבה עוד יותר ומגיע

הפער לא מגיע אלא ל-1.6 מילימטר. והדבר גם תלוי הרבה יותר דווקא באופן הגלילה ובקוטר שלה, וכן בגודל האותיות. ומלבד זאת קשה להבין שבגלל הצורך להכניס את התפילין לבתים, הן תהיינה פסולות גם אם נכתבו כהלכה.

סיוע לשיטה זאת מהנגדת גויל לקלף לעניין מקום הכתיבה

ועוד נראה שיש סיוע לשיטתם מההשוואה שבין מקום הכתיבה בגויל ובין מקומה בדוכסוסטוס ובקלף. בירושלמי (מגילה פ"א ה"ט) נאמר: "וצריך שיהא כותב על הגויל במקום השיער ועל הקלף במקום נחושתו, אם שינה פסל", ע"כ. וכן נאמר במסכת סופרים (פ"א ה"ד): "כותבין על הקלף במקום בשר ועל הגויל במקום שער, ואינו רשאי לשנות. הלכה למשה מסיני שאם שינה בזה ובזה, אין קורין בו", ע"כ. ולכאורה צריך להבין מה הסיבה לכך שיש לשנות בין מקום הכתיבה בגויל ובין מקום הכתיבה בקלף. ומדוע אין אפשרות לכתוב בקלף באותו מקום שכותבים בגויל. ובשלמא אם הקלף הוא החלק הסמוך לבשר, הרי שיש הבדל מהותי בין מקום הכתיבה האפשרי בגויל ובין בקלף. דבקלף לא קיים המקום שבו כותבים בגויל שהוא מקום השיער ממש. ולכן יש הכרח לשנות מהגויל ולכתוב במקום הבשר. אבל אם הקלף הוא המקום הסמוך לשיער, מדוע שלא יכתוב באותו מקום שבו הוא כותב בגויל. ומזה יש לסייע לשיטת רב האי והרמב"ם שהקלף הוא הסמוך לבשר.

הקושי לכתוב ספר תורה על החלק הסמוך לשיער

ומלבד זאת, במציאות קשה ביותר לכתוב ספר תורה שלם על החלק הדק הסמוך לשיער. ואמנם מזוזה שהיא קטנה, וגם אין היא ניתנת לטלטול ולשימוש, אלא מניחים אותה בבית המזוזה וקובעים אותה בקיר, ושוב לא מטלטלים ומשתמשים בה, שפיר אפשר לכתוב עליה ולקיימה למצוותה. אבל ספר תורה הוא גדול טובא, וגם מסתמא הוא נועד לשימוש, קשה מאוד לכותבו ולשומרו כשהוא נעשה מעור דק מסוג כזה. ואמנם לשיטת ראשונים רבים (אר"ז הל' תפילין סי' תקמ, רמב"ן שבת עט ע"ב ד"ה אלא, רשב"א מגילה ז' ע"ב ד"ה ובאין, הגמ"י הל' סת"ם פ"א אות ד' בשם כל רבותינו, ר"ן על הר"ף שבת לג ע"ב ד"ה ולענין) החולקים על הרמב"ם (הל' סת"ם פ"א ה"ט) יש להכשיר ספרים גם על דוכסוסטוס. אבל סוף סוף גם לשיטתם עיקר המנהג היה לכתוב על גויל וקלף ולא על דוכסוסטוס. וכדמוכח ממסכת סופרים וממסכת ספר

לסביבות 0.19 מ"מ). ויש מעבדי עורות שמגיעים למספרים קצת שונים, אבל העיקרון והטענה נכונים גם לדבריהם.

תורה, שהקלפים הוזכרו פעמים רבות כדבר שכותבים עליו ספרים, והדוכסוסטוס לא הוזכר כדבר שכותבים עליו ספרים. וכן נראה ממה ששאלו (ב"ב יד ע"א) על היקף ספר שנעשה בגויל ובקלף ולא שאלו על דוכסוסטוס. ולא מסתבר שעיקר המצוה תתקיים בסוג עור שקשה מאוד לכתוב עליו ולקרוא בו ולשומרו. ואמנם המאירי (שבת פא ע"א ד"ה וספר) כתב בנוגע לספר תורה: "ויש מכשירין אף בדוכסוסטוס שהרי הוא חזק הרבה ונגלל כגויל, אלא שפוסלין אותה בקלף שהוא הדק והחלוש שבכלם. והמכשירים בכלם, כשאנו שואלים להם היאך הכשירו ספר תורה בדק שבכלם, הם משיבים שהקלו בה כדי שתהא נקלה להושיבה בחיקן של חסידים", עכ"ל. אך אין זה אלא הסבר לשיטה המכשירה בכלם, ולא הסבר מדוע להעדיף את הדק בכלם על פני הבינוני. וקשה לומר שסברה זו של הושבה בחיק חסידים תגרום להכשיר את החלק הדק ביותר אחר שהחלק הקרוב לגויל נפסל. ואדרבה, מכך שהמאירי שאל את המכשירים והביא את הדברים רק בשמם, נראה שעבורו לא היה הדבר ברור. ומלבד זאת, עיקר עבודתם של החסידים הוא בלימוד התורה, ולא בהושבתה בחיקם. וללימוד יש צורך דווקא בספר חזק ועמיד, וכדמצינו (רמב"ם הל' גז"א פ"ג ה"ג) ששימוש בספר תורה עשוי לגרום לו בלאי.

הוכחה לכאורה מהגמרא בחולין שהקלף הוא האפידרמיס

והנה, בגמרא (חולין קיט ע"ב) נחלקו ר' יוחנן וריש לקיש בשאלה האם שיערה חשובה יד, להעביר טומאה כמו אותו איבר שהשערה מחוברת אליו. ונאמר שם: "איתיביה ר' יוחנן לריש לקיש: עור שיש עליו כזית בשר, הנוגע בציב היוצא ממנו ובשערה שכנגדו – טמא. מאי לאו משום יד. לא, משום שומר. ומי איכא שומר על גבי שומר, חלחולי מחלחל. מתקיף לה רב אחא בר יעקב: אלא מעתה תפילין היכי כתבינן, הא בעינן כתיבה תמה וליכא. אשתמיטתיה הא דאמרי במערבא: כל נקב שהדיו עובר עליו, אינו נקב", ע"כ. ופירש רש"י: "בציב – חוט הבשר. מאי לאו משום יד – ושכנגדו לאו דוקא. לא משום שומר – כיון דאיכא כזית, עביד שומר מעשה יד, להכניס ולהוציא. שומר על גבי שומר – נימא על גבי עור. חלחולי מחלחל – ומנקיב נימא לעור ויורד על הבשר, ולא הוי שומר על גבי שומר. אי חלחולי מחלחל תפילין היכי כתבינן – והלא העור חלול כנגד השער, ובעינן כתיבה תמה שלמה ולא פסוקה, דכתיב וכתבתם, שיהא כתיבה תמה", עכ"ל. הרי שבקלף שעליו כותבים תפילין, מצויים נקבים קטנים שהדיו עובר עליהם. ובקונטרס זיהוי קלף התפילין (עמ' לג-לח) הוכיח מסוגיה זו שהקלף הוא האפידרמיס, שהרי במציאות מצויים נקבי שיער טבעיים באפידרמיס יותר מאשר בדרמיס.

דחיית ההוכחה וסיוע לשיטת הרמב"ם

אמנם נראה שאין מזה הוכחה, ואדרבה, גם מסוגיה זו יש סיוע לשיטת הרמב"ם. וראשית יש להקדים שאמנם האפידרמיס מחורר כולו בנקבים קטנים שדרכם עוברות השערות, אבל חלק מנקבוביות השיער הזעירות הן עמוקות יותר, והן חודרות עמוק עוד יותר ומגיעות עד לבשר²². ולכאורה יש הכרח פשוט שהגמרא התכוונה דווקא לנקבוביות אלה, שכן אם הנקבים לא היו מגיעים לבשר, לא היו השערות מוגדרות כשומר של הבשר. ונראה שהגמרא הבינה שבשלמא מנקבי השערות שבאפידרמיס אפשר להישמר כי הם ניכרים, אבל השתא שגם הנקבוביות הזעירות בתוככי העור חשובות נקבים לעניין הגדרת השיער כשומר, קשה היאך כותבים תפילין על קלף. והקושי הוא דווקא מקלף שבו אין הנקבוביות ניכרות ואי אפשר להישמר מהן. ומכל זה עולה סיוע דווקא לשיטת הרמב"ם וסיעתו, שהקלף הוא החלק הפנימי והעבה.

ובאמת לכאורה יש קושי בדברי הגמרא, שלא ברור מה התחדש בסוגיה זו שגרם לקושי דתפילין אקלף היכי כתבינן. אם המציאות היא שיש בקלף נקבים, הדבר אמור לעורר קושי עצמי, והיה לגמרא להתקשות בעניין זה בפני עצמו, ולא ברור מדוע הקושי הזה מוצג כתוצאה של הדיון בגדרי יד ושומר, וכלשון הגמרא: "אלא מעתה". ועל כרחנו צריך לומר שהקושי מבוסס על מה שנאמר בסוגיה. ונראה שאלמלא הקביעה שיש לשערות דין שומר, היה אפשר להבין שהנקבוביות הזעירות שלהן אינן חשובות נקבים מבחינת ההלכה, דבמבט שטחי הן אינן ניכרות לעין. אבל כאן בסוגיה התחדש שהן חשובות נקבים, ולכן יש לשערות דין שומר. וחידוש זה יצר הכרח שגם לעניין תפילין הן ייחשבו נקבים, וזה הקושי שהתקשתה בו הגמרא. ועל זה תירצה שאף שיש להן שם נקבים, אין בכך ריעותא משום שהדיון עובר עליהן. ולפי כל זה יש מכאן חיזוק דווקא לשיטת הרמב"ם, שהרי הנקבים שבאפידרמיס הם ניכרים, ואין צורך בסוגיה זו כדי להחשיבם כנקבים. ודווקא הנקבוביות שבדרמיס הן זעירות וניתן להבין שהתחדש בסוגיה הכרח לומר שגם הן חשובות נקבים, וכפי שהתבאר.

22. ולכן רטיבות יכולה לחלחל מצד לצד של העור, וכפי שקורה כשאדם מזיע, או כשסוליה דקה יחסית נרטבת בצד אחד, ובשונה ממתכת או פלסטיק שרטיבות אינה עוברת דרכם כלל.

גם מדברי הגמרא בעניין כתיבת תפילין על עור עוף משמע כרמב"ם

והנה, נאמר בגמרא (שבת קח ע"א): "אמר רב הונא: כותבין תפילין על גבי עור של עוף טהור. אמר רב יוסף: מאי קמשמע לן, דאית ליה עור, תנינא: החובל בהן חייב. אמר ליה אביי: טובא קמשמע לן, דאי ממתניתין הוה אמינא: כיון דאית ביה ניקבי ניקבי לא, קמשמע לן כדאמרי במערבא: כל נקב שהדיו עוברת עליו אינו נקב", ע"כ. וגם מזה כתב בקונטרס הנ"ל (עמ' לג-לד) להוכיח שהקלף הוא האפידרמיס, שבו מצויים נקבים וכנ"ל. וגם בזה יש להשיב כנ"ל שמצויים נקבים גם בדרמיס. ויתירה מזו, נראה שגם זו ראייה לסתור. דאם כדבריו, הגמרא לא היתה צריכה לשאול מאי קמ"ל דיש להם עור, והתנינן החובל בהם חייב. דלכאורה פשיטא שיש להם עור. ויש כאן חידוש הרבה יותר גדול, שאפשר לכתוב אפילו בחלק הדק דהיינו האפידרמיס של העוף. ומה ההוה אמינא שהחידוש מסתכם בזה שיש עור לעוף. אלא על כרחך שבאמת לא מדובר לא האפידרמיס של העוף, שהוא באמת דק מאוד ואי אפשר בפועל להפרידו מהדרמיס ולכתוב עליו, עד כדי כך שיש דעה שבעוף אין צורך בהפרדה והכל נחשב קלף (דרך החיים על הל' שחיטה סי' כג בהגהה, הובא בפת"ש י"ד סי' רע"א סק"ד). ומכאן ראייה נוספת לכך שהקלף הוא החלק הפנימי והעבה.

ביאור דין מזוזה לפי השיטות השונות

והנה, נאמר בגמרא (שבת עט ע"ב): "אמר רב: דוכסוסטוס הרי היא כקלף, מה קלף כותבין עליו תפילין, אף דוכסוסטוס כותבין עליו תפילין. תנן: קלף כדי לכתוב פרשה קטנה שבתפילין, שהיא שמע ישראל (קלף אין, דוכסוסטוס לא). למצוה. תא שמע: הלכה למשה מסיני תפילין על הקלף, ומזוזה על דוכסוסטוס. קלף במקום בשר, דוכסוסטוס במקום שיער וכו'. רב פפא אמר: רב דאמר כתנא דבי מנשה, דתנא דבי מנשה: כתבה על הנייר ועל המטלית פסולה; על הקלף ועל הגויל ועל דוכסוסטוס כשרה. כתבה מאי, אילימא מזוזה, מזוזה אקלף מי כתבין. אלא לאו, תפילין", ע"כ. וכתבו הראשונים (שר"ת הרמב"ם סי' קלז, נטיית האר"ז הל' תפילין סי' תקמ, ר"ן חי' שם ד"ה אלא, מיוחס לר"ן שם ד"ה כתבה) שמכך משמע שמזוזה כשרה על גויל, ודווקא על קלף היתה הוה אמינא לפוסלה. ובקונטרס הנ"ל (עמ' כז) כתב לדייק מזה שהקלף הוא החלק החיצוני והדק, דאם הוא החלק הפנימי אין סברה להכשיר מזוזה על גויל ולפוסלה על קלף. ודווקא אם קלף הוא השכבה החיצונית והדקיקה, מובן מדוע דינו שונה מגויל. אמנם נראה שאין מזה ראייה, דהסיבה שהגמרא התקשתה דווקא מקלף ולא מגויל היא שבהלכה למשה מסיני הונגדו קלף ודוכסוסטוס זה

לזה, ומכך היה משמע שמזוזה נכתבת על דוכסוסטוס ולא על קלף, ואילו גויל לא נזכר כאן, ולכן לא הוכיחו ממנו. ואף בדברי תנא דבי מנשה לא הוזכר הגויל אלא אחרי הקלף²³.

אין להוכיח מפסול תפילין על גויל שהן נכתבות על החלק הדק

ועוד כתב בקונטרס הנ"ל (שם) לבאר את המשך דברי הגמרא: "תפילין אגויל מי כתבינן", שהפסול בזה הוא משום שתפילין צריכות להיכתב על עור דק כדי שיוכלו להיכנס לבתים קטנים, והביא מזה הוכחה שהקלף הוא החלק החיצוני והדק. אולם בגמרא ובראשונים לא נזכר כלל שמכניסים לבתים קטנים, וקשה מאוד להניח שדברי הגמרא מושתתים על הנחה לא מוכרחת שמכניסים את התפילין דווקא לבתים קטנים, ושיש צורך לכותבן דווקא על האפידרמיס בגלל זה. ובפשטות נראה שהדיוק שתפילין אינן נכתבות על גויל אינו מסברה אלא מלשון ההלכה למשה מסיני, דתפילין על הקלף, ומשמע דדווקא על הקלף ולא על גויל²⁴.

ממסקנת הגמרא הוכיח הרמב"ם שהקלף הוא החלק הפנימי והעבה

ומלבד זאת, הרי רוב הראשונים נקטו שמסקנת הגמרא שספר תורה כשר על גויל וקלף ופסול על דוכסוסטוס, ובכללם הרמב"ם, וכנ"ל. ומסקנה זו אינה מובנת לפי האפשרות שדוכסוסטוס הוא החלק העבה ודין הקלף והדוכסוסטוס תלוי במידת קרבתם לגויל, דהא יוצא שהקלף שהוא הדק ביותר כשר ואילו הדוכסוסטוס העבה והקרוב לגויל הוא פסול. ובפשטות נראה שספר תורה נעשה על הגויל הגס והעמיד ביותר, ותפילין שקדושתן נמוכה משל ספר תורה וגבוהה משל מזוזה נעשות על קלף, שהוא מהוקצע ונאה, ומזוזה שקדושתה פחותה כשרה על דוכסוסטוס, וכפי שכתב הרמב"ם בתשובתו הנ"ל (עמ' תפא). ולמסקנה יש להכשיר גם מזוזה על

23. ומה שהובא לעיל (עמ' תפא) בשם הרמב"ם שהביא ראיה מטעמי הדין ודרגות הקדושה לשאלת הקלף והדוכסוסטוס, אינו נוגע לכאן כלל. דהשקלא וטריא של הגמרא לא התבססה על טעמי הדין ודרגות הקדושה, והגמרא דנה ומדייקת במקורות שלפניה ובהבנתם, ולא בסברות אחרות שלא נזכרו בגמרא. ואילו הרמב"ם מבאר את טעמי הדינים לאחר שכבר נקבעו בסוגיה.

24. ועכ"פ הדבר פחות מובהק מפסול מזוזה על קלף, שנלמד במישרין מההלכה למשה מסיני שבה הוזכר קלף לתפילין ודוכסוסטוס למזוזה. ולכן הגמרא פתחה בקושיה על האפשרות של כתיבת מזוזה על קלף ולא בקושיה על האפשרות של כתיבת מזוזה על גויל, וכפי שהתבאר. ורק בתפילין הקשו מהאפשרות של כתיבתן על גויל.

קלף, וכמבואר בפוסקים (רמב"ם הל' סת"ם פ"א ה"ט, שו"ע יו"ד סי' רפח ס"ו), וכפי שנוהגים כל ישראל כיום. וברור אפוא שאין להוכיח מהשקלא וטריא הוכחות שמנוגדות למה שנראה ממסקנת הסוגיה.

ה. ראשונים נוספים נקטו כדעת הרמב"ם

בפירוש המיוחס לרבינו גרשום נקט כדעת הרמב"ם

והנה, נאמר בגמרא (מנחות לה ע"א): "ואמר אביי: האי קילפא דתפילין צריך למיבדקיה, דדילמא אית בה ריעותא, ובעינא כתיבה תמה וליכא; רב דימי מנהרדעא אמר: לא צריך, קולמוסא בדיק לה", ע"כ. ורש"י (ד"ה ריעותא) ותוס' (ד"ה קולמוסא) והר"י מלוניל (הל' תפילין ז' ע"ב ד"ה האי) פירשו שהריעותא היא נקב. אך בפירוש המיוחס לרבינו גרשום (ד"ה האי) כתב: "האי קילפא – קלף שכותבים בו התפילין צריך למבדקיה שיהיה שווה", עכ"ל. ולכאורה הוראה זו שייכת דווקא בחלק העבה ולא בחלק הדק, שהוא מטבעו שווה. ונראה אפוא שגם לפי הפירוש המיוחס לרבינו גרשום הקלף הוא החלק העבה והקרוב לבשר. וכבר עמד על כך בקונטרס בכל מלאכת עור (עמ' מ).

בדברי ראשונים נוספים מבואר שהחלק העבה הוא הקלף

ובסידור רבינו שלמה ברבי נתן²⁵ (פכ"ג עמ' קנז) מבואר כרמב"ם: "ודע שכתבת המזוזה היא בעור במקום צמיחת השערות, והוא הנקרא דוכסוסטוס, אבל התפילין נכתבים במקום המדובק בבשר והוא הנקרא קלף". וכן כתב הר"ד (פסקים, שבת עט ע"ב) וז"ל: "פירוש דוכסוסטוס, כשהקלף הוא עב מגרדין ממנו קליפה אחת מעל גבי מקום השיער, ואותה הקליפה שגירד תיקרא דוכסוסטוס, וגוף העור יקרא קלף מפני שהוקלף", עכ"ל. ומבואר בדבריו שהדוכסוסטוס הוא קליפה מצד השיער, והיינו כדעת הרמב"ם. וכן כתב במקומות נוספים (פסקים, מנחות לב ע"ב; המכריע סי' פד). ובמילון של רבי תנחום הירושלמי²⁶ (ערך דוכסוסטוס) איתא: "העור לאחר שעובד, אחרי שהוסרו הצמר והמליחה ורך והוכשר לכתובה, נקרא גויל. ואם הופרד לאחר

25. בן דורם של הר"י מיגאש וריה"ל.

26. חי במצרים ובארץ ישראל בדור שאחרי רבי אברהם בן הרמב"ם.

הסרת הצמר לשתי קליפות, אחת מהן דקה זו שמצד השער היא הנקראת דוכסוסטוס, והשניה עבה ממנה וחזקה יותר, היא שמצד הבשר, היא הנקראת קלף במובן שכבר הוסרה קליפתה, והוא הקלף. והדוכסוסטוס נקרא 'קשטה', עכ"ל. ומבואר בדבריו שהקלף הוא העבה והחזק יותר והוא הקרוב יותר לבשר, וכדעת הרמב"ם. וכך הכריע גם העיטור (הל' תפילין נה ע"ג-ע"ד). ואמנם בריש דבריו כתב שמצא בשם רב האי את הפירוש שהחלק הפנימי והעבה נקרא דוכסוסטוס והחלק החיצוני והדק נקרא קלף, אך המשיך והביא את דעת "רבוותא" שסברו כרמב"ם וציידד בה. ואף נימק את הכרעתו: "הכי מסתברא, דאי קלף בקליפה עליונה – גבי ס"ת דאמרינן (ב"ב יד ע"א) קלף בכמה, מניח דוכסוסטוס שהיא עב עיקר העור ושואל על הקלף דטפל, היה לו לשאול דוכסוסטוס בכמה. ועוד, מקום שער ומקום בשר לאו הכי משמע. ומקום שער דהכא כמקום שער דגויל הוא, והתם מקום שער ממש הוא, שהרי גויל אינו קלף, והלמ"מ שכותבין על הגויל במקום שער ועל הקלף במקום נחושתו כדאיתא בירושלמי, ומקום בשר נמי דאמרינן לאו במקום נחושתו הוא". וכן מבואר בדברי המנהיג (עמ' תקצד²⁷). וכן מבואר בריבב"ן (שבת עח ע"ב ד"ה דוכסוסטוס וד"ה קלף).

דאיית הרמב"ן מדברי הידושלמי ויישוב דחיית הר"ן

והרמב"ן (שבת עט ע"ב ד"ה ומזוזה) כתב וז"ל: "ומצאתי בירושלמי (שבת פ"ח ה"ג): קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפלין שמע ישראל; הדא דתימר: בקולף פני העור, ברם אכסוסטון כדי לכתוב שתי פרשיות שבמזוזה. ולשון פני העור משמע שמקלף הוא הצד הדבוק לבשר וכותבין עליו במקום בשר ממש, ודוכסוסטוס הוא הצד שעל גבי הבהמה שהשיער בו, וכותבין עליו במקום שיער ממש, וכן הוא עיקר אע"פ שנחלקו בו הראשונים", עכ"ל. ומבואר מדבריו שנקט כשיטת רב האי והרמב"ם, ולכאורה יש בירושלמי שמביא סיעתא גדולה לשיטה זאת. ונראה שלפי גרסת הרמב"ן בירושלמי הוא נקרא אכסוסטון כי הוא עצמו הקילוף. ולגרסת הרמב"ן אולי היה מקום לדחות בדוחק שאכסוסטון לחוד ודוכסוסטוס לחוד. אבל בנוסחאות הירושלמי שלפנינו איתא (שבת שס): "קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין, שהיא שמע ישראל. הדא דאת אמר בקולף פני העור, ברם בהין

27. והמנהיג מביא בשם "רבינו משה" את דברי הרמב"ם בתשובתו הנ"ל, ודבריו מהווים הוכחה לכך שתשובות הרמב"ם לחכמי לונל מהימנות, ודלא כרב קאפח שפקפק בזה. ויש לכך עוד הוכחות רבות, ואכמ"ל.

דוכסוסטוס, כדי לכתוב שתי פרשיות שבמזוזה²⁸, ע"כ. וכן הנוסח בכ"ל של הירושלמי. והיינו דומה ממש ללשון הבבלי דוכסוסטוס, והכרחו של הרמב"ן בירושלמי מתאים אפוא גם לבבלי. והר"ן (על הר"ף שבת לג ע"ב ד"ה הלכך) כתב על ראיית הרמב"ן וז"ל: "משמע ליה דהאי פני העור דקאמר היינו צד הדבוק לבשר, ולא ראייה היא, דהכי נמי איכא למימר דפני העור מיקרי צד השער", עכ"ל. ואולם נראה לכאורה שלא זו היתה כוונת הרמב"ן. ואדרבה, בפשטות צודק הר"ן שפני העור היינו צד השער. ובאמת לא רק שאין הכרח לומר שזהו צד הבשר, אלא נראה שהמשמעות צריכה להיות בדווקא צד השער, וזו היתה גם כוונת הרמב"ן. אבל הרמב"ן הבין שאם כתוב שהוא קולף את פני העור, פירושו שהוא מוריד את השכבה הזאת ונשאר החלק שממנו התקלף חלק זה. והדיון הוא לא מהו פני העור אלא האם אפשר לומר שקולף פני העור מתייחס לחלק שבו הוא יכתוב או לחלק שמקלפים ממנו את פני העור והוא זה שנשאר לאחר שפני העור קולפו ממנו. ונראה שבעניין זה דברי הרמב"ן מחוורים טפי. דאחרת היה צריך לומר הדא דתימר בפני העור ברם אכסוסטוס וכו', או אפילו בקליפת פני העור וכו' ואז היה בזה השוואה בין שני סוגי החלקים. אבל איזכור פעולת הקילוף מלמד שמדובר על דבר שנעשתה בו פעולת קילוף.

גם הריטב"א והמיוחס לר"ן נקטו שקלף הוא הסמוך לבשר וביאור הבנתם בירושלמי
 והריטב"א (שם ד"ה קלף) כתב וז"ל: "והקלף והדוכסוסטוס, אמרו הגאונים ז"ל שחולקים העור, ואותו שהוא צד הבשר נקרא קלף ואותו של צד השער נקרא דוכסוסטוס. כי דוך מקום, וסוסטוס בלשון יוני שער, וכן אמרו לפנינו: קלף במקום בשר, דוכסוסטוס במקום שער. ויש שהיו סבורים לומר כי מה שהוא לצד השער הוא קלף ומה שהוא לצד הבשר הוא דוכסוסטוס, כי סוסטוס בלשון יוני בשר, ומה שאמרו קלף במקום בשר ודוכסוסטוס במקום שער מפני כי עיבוד הקלף והדוכסוסטוס הוא בפנים הפנימיים ששם נחלק העור [לשנים] ושם כותבים, תפילין על קלף לצד הבשר ומזוזה [על] הדוכסוסטוס לצד השער, ונתנו סימן לדבר כבוד אלהים הסתר דבר, וכן פירשו בתוספות²⁸. אבל אין תפילין או מזוזה ועיבודו של דוכסוסטוס במקום שער ממש ושם כותבים למזוזה, וכן הלשון מוכיח דקתני קלף במקום בשר דוכסוסטוס במקום שער שם הם כותבים, וכמו שאמרו בירושלמי (מגילה פ"א ה"ט) על הגויל שנכתב במקום שער ממש, ובירושלמי (שם) גם כן אמרו

28. כאן יש קטע חסר.

קלף במקום נחשתן, ונחשתו של עור היינו פניו הדבוקים בבשר [בחוזק], וכן אמרו שם (שבת פ"ח ה"ג) קלף שהוא קולף פני העור, כלומר שקולף פני העור מן הבשר שלו ומעבדו וכותב עליו, כי מקום [הבשר] הם פני העור שאילו לצד הבשר²⁹ אינו אלא אחורים", עכ"ל. וכעין זה כתב המיוחס לר"ן (שבת שם ד"ה קלף). ונראה שכוונת הריטב"א בטענה וכן הלשון מוכיח וכו', למה שהתבאר לעיל (עמ' תפד). ומה שהוכיח מהירושלמי הוא שהביטוי מקום הוא כפשוטו ולא רק סימנא בעלמא, דבגויל על כרחק מקום שיער היינו מקום ממש. ונראה שפירושו לביטוי נחשתן מבוסס על כך שהחיבור בין העור לבשר הוא חזק בהרבה מהחיבור שבין שכבות העור זו לזו וכן מהחיבור שבין שכבת העור של השיער ובין השיער עצמו. ומזה הוא הסיק שמדובר על המקום המחובר לבשר.

הרא"ה נוקט כשיטת כרמב"ם ומחדש שאין הכרח בקילוף הדוכסוסטוס

עוד כתב הריטב"א (שם) וז"ל: "ועכשיו שאין אנו רגילים לחלוק העור לשנים, הרוצה לעשות דוכסוסטוס יקלף מן העור החצי שהוא לצד הבשר ויניחנו על החצי של צד השער ויעבדנו במקום השער. וכן לענין הקלף, יקלף מה שלצד השער ויגררנו ויעמיד העור מה שכנגד הבשר ויעבדנו במקום הבשר. אבל אם לא קלף העור אלא שהניחו שלם, אע"פ שעיבדו לצד הבשר אין עליו דין קלף ולא³⁰ דין גויל. כן פירשו רוב המפרשים ז"ל. ואף לפי שיטה זו אומרים כי הקלפין שלנו כשרים לתפילין, שהרי גוררים מצד השער יפה יפה, ומה שנשאר שמעבדין אותו לצד הבשר דינו כקלף ליכתב במקום בשר. אבל מורי³¹ היה אומר כי אפילו לא גררו ממנו כלום לצד השער, כיון שעיבדו אותו יפה לצד הבשר הרי הוא כקלף גמור לתפילין ומזוזה, והגויל שעיבדו לצד השער והבשר נשאר בלא גרירה נקרא גויל כאבני דלא משפיין, אבל כשנתעבד הבשר כאבני דמשפיין חשיב וקלף שמו, ודכו"ע לגבי דוכסוסטוס שעיבדו לצד השער שצריך לקלף חצי שהוא לצד הבשר או מקצתו שאם לא כן הרי הוא כגויל שעיבדו גם כן במקום שער, ולפום שמעתין משמע כי החלק הנקרא קלף שהוא [לצד] הבשר הוא יותר עבה ויותר חזק מן הדוכסוסטוס שאין מעבדין ממנו השער אלא לתיקונו של זה, וכן אמרו לקמן: מאיר היה כותבה על הקלף מפני שמשתמרת. [וזה] הנכון", עכ"ל. ולכאורה דברי הרא"ה צריכים ביאור. דמבואר

29. כך נראה שצ"ל, ובנדפס: לצד השער.

30. שמה צ"ל אלא.

31. הרא"ה.

מדבריו שאפילו שהוא לא נוטל ממקום שיער אלא רק משפה את פני העור מהצד של הבשר ומעבד את המקום ההוא, יש לעור דין של קלף ולא דין של גויל. והגויל נחלק מהקלף בזה שהוא נעבד במקום השיער ולא במקום הבשר. ואולם קשה להניח שכל ההבדל מסתכם בזה. דלכאורה לא היה לגמרא לפסול את הקלף במקום שיער, דלכל הפחות במקרה כזה הוא אמור להיות גויל, ולא משמע שזהו הפסול של הקלף. וביותר קשה לפי האוקימתא שמדובר על מזוזה, ולפי השיטה הרווחת שגויל כשר למזוזה. דלפי זה יצא שהיה מקום להכשיר בתורת גויל. וע"כ צ"ל שכאשר היו מעבדים היו גם משפים ומחליקים את פני העור מצד הבשר. ובגויל לא היו עושים אפילו את זה. ומתחדש ברא"ה חידוש גדול שתיקון זה מספיק בשביל להחיל על העור שם של קלף, אפילו שלא ניטל ממנו שום דבר ממקום השיער. ועכ"פ עולה גם מדברי הרא"ה שהעיקר הוא כשיטת הרמב"ם וסיעתו שהקלף הוא החלק הסמוך לבשר³².

בדברי הרא"ה מבואר שהדוכסוסטוס נקלף מהקלף

והרא"ה ז"ל (הל' מזוזה וס"ת אות לד) כתב: "דוכסוסטוס שהיא קליפה שמקלפין מאחורי הקלף", ובמקום נוסף (שבת פ"ח ה"א אות ה) מבואר בדבריו שהדוכסוסטוס הוא החלק הדק, וז"ל: "קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שלתפילין, שהיא פרשת שמע. דוכסוסדיוס, שהיא הקליפה החיצונה שמגרדין מן הקלף וכותבין בה במקום השיער, שיעורו כדי לכתוב עליו מזוזה, שאינו ראוי לכתוב בו תפילין, אבל הקלף ראוי בין למזוזה בין לתפילין וכתבתו במקום בשר", עכ"ל. ומבואר בדבריו כדעת הרמב"ם, וגם מבואר בדבריו שלשון גירוד וקילוף שייכת בקליפה החיצונה והדקה.

הר"ן למד מהמנהג שהעיקר הוא כדעת הרמב"ם

הר"ן (על הר"ף שבת לג ע"ב ד"ה ומהו וד"ה הלכך וד"ה ומכל) הביא את המחלוקת שבין הערוך ובין הרמב"ם וסיעתו ולא הכריע, אבל כתב שהמנהג שנוהגים הוא כסברת הרמב"ם וסיעתו. וז"ל: "ועל פי סברא זו נהגו לכתוב ס"ת על הקלפים שלנו שאינן חלוקין, וכותבין בו במקום בשר מתורת קלף, ואין גורדין צד הלבן שבו; דלא מצית אמרת דמתורת גויל כותבין בו, שהרי אין כותבין על הגויל אלא במקום שער,

32. למרות שאין הכרח גמור שהרמב"ם חולק על הרא"ה בחידושו הגדול, מסתבר לומר שהוא לא מסכים איתו, דנראה מדברי הרמב"ם שהורדת הדוכסוסטוס היא מהותית ומעכבת.

דגרסינן בירושלמי (מגילה פ"א ה"ט): בקלפים לא נתנו חכמים שיעור, וצריך לכתוב על הגויל במקום שער ועל הקלף במקום נחשתו, ואם שינה פסול; אלמא אין כותבין על הגויל אלא במקום שער. הלכך קלפים שלנו שכותבין עליהם במקום בשר, לא מתורת גויל עושין כן אלא מתורת קלף לפי שגורדין אותו במקום השער, ומה שנשאר כלפי הבשר היינו קלף, וכותבין במקום בשר. ואילו לפירוש בעל הערוך ז"ל כל כיוצא בזה פסול, "עכ"ל. הרי שהבין שלפי הערוך היה צריך לפסול את המנהג שנהגו בזמנו, דמה שגורדים את מקום השיער, בעצם מבטל את הקלף ומשאר רק את הדוכסוסטוס. וזה דבר שפסול לתפילין. וע"כ שהמנהג הוא כרמב"ם וסיעתו.

סיכום סיעת הראשונים שנקטו שהקלף הוא השכבה הפנימית והעבה

מבואר מכל הנ"ל שראשונים רבים נקטו שהקלף הוא השכבה הפנימית והעבה, וכדעת הרמב"ם, וכפי שהתבאר גם בדעת רב האי גאון. כן נקטו רב נטרונאי גאון (תשובה"ג הרכ"ס' תלב), רב משה גאון (שם), הרב ורבי יוסף (מובאים בקטע גניזה, ואולי הם הר"ף והר"י מיגאש), המיוחס לרבינו גרשום (מנחות לה ע"א ד"ה האי), רבי שלמה בן נתן (בסידורו פ"ג ע"מ קנז), העיטור (הל' תפילין נה ע"ג-ע"ד), המנהיג (עמ' תקצד), רבי תנחום הירושלמי (במילונו, ערך דוכסוסטוס), הר"ד (פסקים, שבת עט ע"ב; מנחות לב ע"ב; המכריע סי' פד), הרמב"ן (שבת עט ע"ב ד"ה ומזוזה), הרשב"א (שו"ת ח"א סי' תקפ), הרא"ה (מובא בריטב"א שבת עט ע"ב ד"ה קלף), הריבב"ן (שבת עח ע"ב ד"ה דוכסוסטוס וד"ה קלף), הריא"ז (הל' מזוזה וס"ת אות לד), הריטב"א (שבת שם), הר"ן (שבת לג ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה ומהו וד"ה הלכך וד"ה ומכל) והמיוחס לר"ן (שבת שם ד"ה קלף).

ו. ראשונים רבים נקטו כד"ת, ותיאוריהם ליישום בפועל של כתיבה על קלף לשיטתם

ראשונים רבים נקטו עקרונית שהקלף הוא השכבה החיצונית והדקה אבל העידו שמנהגם להוריד קליפה חיצונית

וראשונים רבים נקטו שהקלף הוא השכבה החיצונית והדקה, וכדעת ר"ת³³. כן כתבו היראים (סי' שצט), הר"י מלוניל (שבת עח ע"ב ד"ה עור, הל' ס"ת ד' ע"ב ד"ה ועל הקלף

³³ בדברי רש"י (שבת עט ע"ב ד"ה דוכסוסטוס) נראה שהדוכסוסטוס הוא החלק הפנימי והעבה, והקלף כולל את שני החלקים. דכתב: "דוכסוסטוס – קלף שניטלה קליפתו העליונה". הרי שהדוכסוסטוס אינו הקליפה העליונה אלא מה שנותר לאחר שהיא ניטלה, וכדעת ר"ת וסיעתו,

והל' מזוזה ה' ע"א ד"ה על דוכסוטוס וד"ה על הקלף³⁴, התרומה (סי' קצד), התוס' (ב"ב יד ע"א ד"ה בגויל), האור זרוע (הל' תפילין סי' תקמ) ובנו מהר"ח או"ז (בפסקי הא"ז שם), ההשלמה (שבת עט ע"ב), הסמ"ג (עשין כה), מהר"ח (שבת עו ע"ב ד"ה גויל, ה"ד בהגהות אשרי שבת פ"ז סי' א), ספר האסופות (נדפס בקובץ דברי שלום ואמת תשנ"ג עמ' יג-יד), המאורות (שבת עט ע"ב), המאירי (שבת פא ע"א ד"ה כבר ביארנו; קרית ספר מאמר א' ח"ג), הרא"ש (הל' ס"ת סי' ה), המרדכי (שבת סי' שעב, ובמיוחס למרדכי הל' ס"ת סי' תתקנט), ההגמ"י (הל' תפילין פ"א אות ד) ורבינו ירוחם (נ"ב ח"ב, יז ע"ג)³⁵. ואולם רבים מראשונים אלה עמדו על כך שבפועל אין הדברים מתיישמים כפי שהיו לכאורה אמורים להיות לשיטתם. וז"ל התוס' (תוס' שבת עט ע"ב ד"ה קלף): "וקלפים שלנו יש להן דין קלף וכותבין עליהן ס"ת תפילין ומזוזות לצד בשר, ודלא כאומר שקלפים שלנו הם דוכסוטוס לפי שמגררין האומנין המתקנים אותן קליפתן העליונה ונשאר הדוכסוטוס. דאם כן, היאך כותבין עליהם תפילין, דמסקינן הכא דתפילין דוקא על הקלף", עכ"ל. ומבואר שהאומנים היו נוהגים לגרור את הקליפה העליונה, ולכאורה לשיטת ר"ת היה יוצא שהם נוהגים להשאיר רק את הדוכסוטוס ולהוריד את הקלף. ור"ת לא ביאר מדוע אכן אין נכונים דברי "האומר שקלפים שלנו דוכסוטוס הם". והיה ברור לר"ת שאם אכן כך נוהגים האומנים שלהם, יש להניח כהנחה ברורה שהמנהג הוא נכון, ויש לסמוך עליו.

והקלף כולל את שני החלקים, דלא כרמב"ם וסיעתו ודלא כר"ת וסיעתו. וישנה גרסה ברש"י: "קלף שלא ניטלה קליפתו העליונה" ולפי זה הקלף הוא החלק העבה וכדעת הרמב"ם וסיעתו, והדוכסוטוס כולל את שני החלקים. וגרסה זו מתאימה למה שכתב רש"י במקום אחר (מנחות לא ע"ב ד"ה דוכסוטוס) וז"ל: "דוכסוטוס – קלף שלא נקלף". ויעוין בדעת רש"י לעיל (עמ' תו ואילך).

34. וכן הוא במיוחס לנימוקי יוסף (הל' ס"ת ד' ע"ב ד"ה ועל הקלף, הל' מזוזה ה' ע"א ד"ה על דוכסוטוס וד"ה על הקלף), אך ידוע שהמיוחס לנימוקי הל' ס"ת והל' מזוזה הוא אותו חיבור שחיבר הר"י מלוניל.

35. והמכתם (מגילה יח ע"ב ד"ה תפילין) כתב: "תפילין אין צריכין שרטוט – משום דתפילין נכתבין על הקלף, הוא החלק שבמקום בשר כשמחלקין אותו לשנים, והוא חלק דק מאד, ושמה יחתוך השירטוט, אבל מזוזה היא בחלק הדוכסוטוס שהוא עבה ואין בה חשש זה", עכ"ל. ומבואר בדבריו מחד גיסא שהקלף הוא במקום בשר, ומאידיך גיסא שהוא דק מאוד עד ששרטוט יכול לחתוך אותו, וזה תיאור שמתאים רק לחלק שבמקום שיער. וצ"ע. ואולי הדבר נובע מכך שבמקומו לא נהג העיבוד בעפצים, וכפי שהתבאר לעיל (עמ' תמח).

היראים מכשיר את הקלפים בגלל ההלכה שאם שינה כשר

והנה, תלמידו היראים (שם) נזקק גם הוא לעניין זה. ויעוין לעיל (עמ' תסא) שפסק כדעת ר' אחאי כנגד ת"ק, ונקט להלכה שאם שינה בזה ובזה כשר. ולאחר שטען והוכיח שההלכה היא כדעת ר' אחאי וכנ"ל, הוא סיים וכתב: "הלכך עורות שלנו שאינם קלף ודוכסוסטוס, שלא נעשו באותו ענין שפירשתי, כשרים", עכ"ל. ומבואר מדבריו שלדעתו הקלפים שלהם באמת לא התאימו למה שהיה אמור להיות. דאין זה קלף ואין זה דוכסוסטוס, וגם אין הם נכתבים במקום שיער ובשר שהיה ראוי לכל אחד מהם. אבל כיון שלדעת ר' אחאי אם שינה בכל הנ"ל אינו פוסל, לכן יש להכשיר את הקלפים שבזמנם.

מדברי התרומה נראה שעצם הקילוף מצד הבשר מחיל שם קלף על מה שמעליו

ואולם התרומה (שם) כתב וז"ל: "ואמנם רבינו יעקב פירש דקלפים שלנו יש להם דין קלף לפי שמתקנין אותם אל צד בשר וקולפין שם, ונשאר אותה של צד שיער. ואם כן צריך לכתוב בקלפין שלנו ספר תורה תפילין ומזוזות לצד לבן שזהו לצד בשר, כדין קלף, ושם הוא טוב יותר ונאה, וגם אינו יכול להזדייף כמו לצד שחור. ויש אומרים דקלפים שלנו יש להם דין דוכסוסטוס, לפי שלאחר שהסירו השיער עדיין מתקנים אותו וגוררים אותן קליפות בתער לצד השחור, ונשאר אותו שלצד בשר הנקרא דוכסוסטוס, ואם כן מן הדין יש לכתוב בהן לצד השחור דהיינו לצד השיער כדין דוכסוסטוס. וקשה לדבריהם, אם כן תפילין היאך כותבין על קלפים שלנו הנקראים דוכסוסטוס. הלא תפילין על קלף דוקא כדפרישית לעיל, ואם שינה פסול. ויש שקולפין העור לשנים בתחלה, ובקליפה שלצד שיער כותבים התפילין לצד בשר לצד הלבן, לאפוקי נפשיהו מפלוגתא ומספיקא. ובספר תורה ומזוזה אין להקפיד, שהרי כשרים הם על שניהם בין לצד שיער בין לצד בשר, דהא דקתני שינה בזה ובזה פסול מיירי דווקא בתפילין. ואף על גב שאינן בקיאינן עתה לקולפו לשנים שיהו שני קליפות עבות וראויין לכתוב בהן זו בדין קלף וזו בדין דוכסוסטוס, אלא אחת היא עבה וראויה לכתוב בה ואחת דקה ואינה ראויה לכתוב, מכל מקום אותה שהיא עבה וראויה לכתוב – אם היא לצד שיער נקראת קלף וכותבין בה לצד החתוך שהוא לצד בשר. ואם אותה שהיא עבה לצד בשר, נקראת דוכסוסטוס כיון שהוסרה קליפה דקה שעליה וכותבין בה לצד החתוך שהוא לצד שיער", עכ"ל. והנה, גם הוא מעיד על כך שבזמנו המציאות היתה שהסירו בקלפים שלהם את השיער, והמשיכו לתקן את העור מצד השיער וגררו את הקליפות בתער.

ולכאורה אותם יש אומרים דקלפים שלנו יש להם דין דוכסוטוס לא חולקים על המציאות ולא טוענים שהמציאות היא אחרת, אלא המציאות היתה אותה מציאות אליבא דכו"ע, והמחלוקת היתה רק איך לפרש אותה. והלשון "לפי שלאחר שהסירו השיער עדיין מתקנים אותו" וכו', היא לא הגדרת עצם המחלוקת, אלא היא רק הנמקה לקביעה שלהם שיש לקלפים דין דוכסוטוס. ואם כן, לכאורה לא ברור איך התרומה מתמודד עם טענתם ובמה הוא חולק עליהם. דזה שקשה איך כותבים את התפילין על כך, מאחר שתפילין פסולים בדוכסוטוס, לא מפריך מצד עצמו את עיקר הטענה. ועל כרחך צריך לומר שלדעת התרומה בשם ר"ת, אפשר להתעלם מהמציאות הזאת, דעצם זה "שמתקנין אותם אל צד בשר וקולפין שם", זה כבר מספיק להחשיב את החלק הזה כקלף. ואפילו שהשכבה הסמוכה לעור עשויה להיקלף כולה. ויוצא לפי זה שהגדרת הקלף אינה עצמית, ואין חלק מסוים מוגדר שהוא הקלף, אלא הוא מוגדר באופן יחסי ושלילי, דהיינו, שאם מורידים ממקום הבשר, וכבר אין הוא מקום הסמוך לבשר, זה גופא מחיל עליו שם של קלף.

לשיטתו הקלף והדוכסוטוס מוגדרים באופן יחסי

וכך נראה שיש להבין את מה שהוא כתב בהמשך דבריו על כך "שאין בקיאיין עתה לקולפו לשנים". ונוצרת מציאות שאפשר להגיע לקליפה אחת בלבד הראויה לכתובה, והשניה היא דקה שאינה ראויה לכתובה. ולפעמים מצליחים ליצור קליפה עבה בצד הסמוך לבשר, והקליפה הדקה נותרת בצד הסמוך לשיער ולפעמים ההיפך. וכדי להתאים את התיאור הזה של המציאות למה שכתב קודם לכן, נראה שאת הקליפה הדקה לא שימרו כקליפה של ממש, אלא כיון שהיא לא היתה ראויה לכתובה, היו מגררים אותה קליפות קליפות. ועכ"פ הכשר המציאות הזאת יכול להתאים רק אם מבינים שמושגים קלף ודוכסוטוס אינם מושגים מוגדרים המציינים קליפות מסוימות אלא אלו הן קליפות יחסיות, ומה שסמוך לבשר הוא הדוכסוטוס ומה שסמוך לשיער הוא הקלף. ואותם שרוצים להוציא נפשם מפלוגתא היו מקפידים להשיג שכבת עור עבה מהצד של השיער, ואז יצא שגירת מקום הבשר סילקה את שכבת הדוכסוטוס. ואע"פ שגם היו מסלקים חלק משכבת השיער, היה אפשר להכשיר לשיטתם. ועל כרחך דהיינו משום שיש הבדל מהותי בין הקלף לדוכסוטוס: כדי להיחשב קלף מספיק שיגררו את השכבה הסמוכה לבשר, אע"פ שגם גוררים מצד שיער, ולעומת זאת כדי להיחשב דוכסוטוס צריך שלא יגררו מצד בשר כלל, ולא מספיק שיגררו מצד שיער.

מדבריו נראה שאין התאמה מלאה בין רב האי לדבינו תם

ואולם קודם לכן בסמוך כתב התרומה: "וגויל נקרא אותו שלא ניטל רק השיער אבל לא נתקן לצד בשר, כמו גבי אבנים דאמרינן גויל אבני דלא משפיין. וכותבין עליו לצד שיער, שטוב יותר לכתוב, דלצד בשר אינו מתוקן כלל. ואז כשקולפים אותו לב', אותו שלצד שיער נקרא קלף וכותבין בו בצד שנקלף, שזהו לצד הבשר שהוא לבן וטוב יותר לכתוב, והקליפה שלצד בשר נקרא דוכסוסטוס. דוך הוא מקום, כמו דוך פלן. סוסטוס הוא לשון בשר בלשון יוני. וכותבין בו לצד השיער, שזהו למקום שנקלף וטוב יותר. זה הכלל לשניהם כותבין במקום שהם מחוברים זה לזה. והיינו דקתני לעיל קלף כותבין במקום בשר ודוכסוסטוס כותבין במקום שיער, שזהו שניהם למקום חבורן. כך פירש רב האי גאון פירוש של קלף ודכסוסטוס ומקום כתיבתן. ואמנם רבינו יעקב פירש"ו וכו', עכ"ל. ולפי הבנה זו כל חלק מצוי במקום מוגדר, ואלו הם שני סוגי קליפות מסוימים ואין הם רק מקומות יחסיים זה לזה. ולפי זה אין דברי רב האי (כפי שהבינם התרומה) תואמים לדברי רבינו תם. דעל כרחק לפי ר"ת צריך לומר שאלה הם שני מקומות יחסיים זה לזה, ואינם מקומות מוגדרים. ויתירה מזו, בהגדרת הקלף היא שלילית, דכל עניינה הוא שאין היא מקום בשר. ולפי זה כשבעל התרומה כתב: "ואמנם רבינו יעקב פירש", הוא בעצם מביא אותו כפירוש דומה עקרונית, שהקלף הוא החיצוני והדוכסוסטוס הוא הפנימי, אבל שיטתם שונה זו מזו בהגדרה המדויקת של החלקים. ובאמת אם אכן היה נכון לומר שדוכסוסטוס הוא מקום בשר, הרי שכאשר כבר גררו חלק ממקום הבשר, כבר אין הקלף אמור להיחשב לדוכסוסטוס. דאין הדוכסוסטוס שם של סוג קליפה אלא כל מהותו היא רק שהוא סמוך למקום הבשר³⁶.

קביעתו שמקום הדיבוק הוא הטוב לכתובה נבעה מכך שלא הפרידו אלא גררו

ובדברי התרומה מבואר כמובן מאליו שמקום הדיבוק שבין החלקים הוא דווקא הראוי וטוב לכתובה, ודווקא הצדדים של הבשר והשיער אינם ראויים לכתובה. וכלשונו: "ואם כן צריך לכתוב בקלפין שלנו וכו' לצד לבן שזהו לצד בשר כדין קלף ושם הוא טוב יותר ונאה וגם אינו יכול להזדייף כמו לצד שחור", עכ"ל.

36. בדברים במקורם, אי אפשר לומר כדעתו של ר"ת שמדובר על חלקים יחסיים. וגם בדברים המצוטטים בדבריו, אין אפשרות לומר כך. דלמעשה כל עוד לא קובעים שלא בקיאים בקילוף זה, ובעצם גוררים צד אחד ונשארים רק עם קליפה אחת, יש להבין את הדברים כפשוטם, שיש שני חלקים מוגדרים ומסוימים שהאחד נקרא קלף והשני דוכסוסטוס.

ומבואר שהצד הסמוך לשיער היה נחשב "צד שחור", ואילו הצד של מקום ההפרדה נחשב "צד לבן". ואולם ברמב"ם (לעיל עמ' תלט) מבואר להדיא להיפך, שדווקא מקום החיבור אינו ראוי לכתובה, ואילו צד השיער וצד הבשר הם הראויים והטובים לכתובה תמה. ובאמת קשה לדברי בעל התרומה כיצד בגויל כותבים במקום השיער, אחר שהוא ראוי להזדייף ואחר שהוא אינו טוב ונראה כל כך לכתובה. ועכ"פ נראה דקביעתו זו נובעת ממה שכתב שאין הם בקיאים בקילוף העור לשנים. דכיון שהם לא היו בקיאים לקלף את העור לשני חלקיו, ממילא במקום "מקום החיבור" היה זה מקום הגרירה של החלק שהוסר. וברור שכאשר גוררים הרבה נוצר באותו מקום שטח פנים שהוא גם לבן וגם נוח יותר לכתובה. אבל במקומו של הרמב"ם שהיו בקיאים בהפרדת חלקי העור, וכך הם היו נוהגים, אפשר היה להעיד שמקום החיבור שבין החלקים הללו אינו ראוי לכתובה. ודווקא הקצוות היו מקום שבו גררו את פסולת השיער או לאידך גיסא את פסולת השומנים והגידים וכו' במקום הבשר, ונותר שטח פנים נוח וטוב לכתובה.³⁷

גם איפיון הצד הסמוך לשיער נבע מכך שעיבד בסיד ולא בעפצים

והסיבה לכך שהתרומה מתאר את הצד הסמוך לשיער כ"צד השחור" ואילו להרמב"ם זהו הצד הנוח והנאה לכתובה, היא שבמקומו של התרומה לא עיבדו בעפצים. ואחת מתכונות העפצים היא לשוות לעור מראה לבן לגמרי, ואחר כמה ימים הוא מתחמצן ומתחיל לקבל גוון של חום. ועכ"פ צבע העור המקורי משתנה כליל. לעומת זאת כשמעבדים בסיד לא ניתן לשנות את הצבע הסמוך לשיער, והוא נותר במראה שחור או עכ"פ כהה הרבה יותר מהצד הפנימי (והדבר גם תלוי במראה עור הבהמה).

ועכ"פ מבואר בדברי התרומה שאם נוקטים ששינה בזה ובזה פסול, יש אפשרות להכשיר את הקלפים שלהם רק אם מניחים שהחלקים הם יחסיים. וכמו כן יש להכשיר במזוזה ובספרי תורה גם אם מדובר על חלקים אחרים ובמקום

³⁷ ומיהו יש להעיר שמלשון הרמב"ם (הל' סת"ם פ"א ה"ז) נראה שההפרדה נעשית לפני העיפוף ואינה תלויה בו, ולפי זה לכאורה היה אפשר להפריד גם במקום שבו אין מעפצים. אמנם המציאות המוכרת לנו כיום היא שצריך אומנות מיוחדת כדי להצליח להפריד בין חלקי העור לפני העיפוף, ואולי לכך התכוון הרמב"ם במה שכתב "כמו שהעבדנין עושין", דלכאורה אלו מילים מיותרות לגמרי, וכנראה רצה להדגיש שההפרדה באמת מצריכה מומחיות ומקצועיות מיוחדת. ואת המומחיות הזאת כנראה שלא ידעו בצרפת ובאשכנז.

השונה לכתיבה, ומשום שהדין דשינה בזה ובזה פסול היינו דווקא בתפילין. והיינו כדעת רב יוסף שהובאה בתוס' (מנחות לב ע"א ד"ה אידו). ואותם יש אומרים שעליהם חלק התרומה כנראה סברו כדעת היראים שיש להכשיר תפילין גם בדוכסוסטוס, ולכן לא היה איכפת להם מכך שהחלק שעליו כותבים הוא דוכסוסטוס ולא קלף. ומיהו לשיטתם היה צורך לכתוב על צד שיער ולא על צד בשר.

גם לדעת הסמ"ג אין צורך להשאיר בפועל את הקליפה החיצונית

והסמ"ג (עשין כה) כתב וז"ל: "ואומר רבינו יעקב דקלפין שלנו יש להם דין קלף לפי שמתקנים אותם וגוררין אותם לצד הבשר, ונשארת הקליפה לצד השער, וצריך לכתוב עליהם ספר תורה תפילין ומזוזות לצד בשר. דאי קלפין שלנו יש להם דין דוכסוסטוס לפי שגוררין אותן לצד שיער ומסירין קליפות קליפות, ונשארה אותה שלצד הבשר, ויש בהם דין לכתוב ספר תורה ומזוזה לכתחילה למצוה לצד השער – אם כן תפילין היכי כתיבין בקלפין שלנו, הלא דינם הוא על הקלף לצד לבן ואם שינה פסול", עכ"ל. ולכאורה דבריו אינם מובנים: הוא קובע בתחילה שלקלפים יש דין של קלף בגלל תיאור מסוים של המציאות. ואחר כך הוא מעלה אפשרות שלקלפים יהיה דין דוכסוסטוס בגלל תיאור מציאות אחר, והוא שולל את האפשרות הזאת שכן תפילין צריכות להיות כתובות על קלף. אבל לכאורה לא יכול להיות דיון מהי המציאות, והדין של פסול דוכסוסטוס לתפילין לא יכול להכריע מהי המציאות. ולכאורה לא יועיל אם נסביר בדבריו כפי שהתבאר בדעת התרומה שאין הגדרה מוחלטת לסוג העור אלא ההגדרה היא יחסית. דהא מבואר להדיא בדבריו שהתנאי לכך שיש לקלפים דין קלף הוא ש"נשארת הקליפה לצד השער". ומוכח מזה שלא מספיק שמורידים וגוררים מצד הבשר כדי שהחלק הזה יצא מידי דוכסוסטוס, אלא צריך גם להשאיר את הקליפה של צד השער. וצריך לומר שזה גופא שמגדירים את המציאות הזאת שהקליפה לצד השער נשארת, זה תלוי בהגדרה היחסית. דהיינו, באמת הקליפה עצמה שמצויה בצד השער כבר הוסרה ואיננה. אבל סוף סוף "לצד השיער" נשארת קליפה אחרת שלא הוסרה. וזה גופא מה שמקנה לה את הדין של קלף. והאפשרות שהוא מביא שמכשירה דוכסוסטוס בנויה על כך שאמנם במציאות קורה כפי שמתואר ברישא. אבל גדרי קלף ודוכסוסטוס הם מוחלטים ולא יחסיים, ולכן עצם זה שגוררין אותו לצד שיער ומסירים קליפות קליפות גורמת שבפועל הקליפה של הקלף מוסרת, ולא נותר אלא הדוכסוסטוס.

ביאור דברי הרא"ש

והרא"ש (שם) כתב וז"ל: "ור"ת ז"ל היה אומר דקלפים שלנו יש להם דין קלף, ונכתבין במקום בשר והוא הטוב והנאה יותר. וגם אינו יכול להזדייף כמו צד השער. ויש שרוצים לומר שיש להן דין דוכסוטוס, לפי שמגרדין אותן הרבה במקום שער ומסירים הרבה קליפות בתער הגלבים, ונשאר הצד שכלפי הבשר. ולדבריהם קשה, דאם כן תפילין היאך נכתבין, הלא תפילין פסולין על הדוכסוטוס, כדאיתא [בפרק המוציא יין (עט ע"ב) ובפרק הקומץ רבה (מנחות לב ע"א)]. אלא ודאי קולפין אותן הרבה גם במקום הבשר, ודין קלף יש להן, ונכתבים במקום בשר", עכ"ל. וסיום דבריו שכתב: "אלא ודאי קולפין אותן הרבה גם במקום הבשר", לא יכול להתפרש כחידוש במציאות, דזה היה חייב להיות ידוע לו גם קודם לכן. וצ"ל בכוננתו שרוצה לומר שודאי כיון שקולפין אותן הרבה וכו', לכן דין קלף יש להם. ואולי יש לפרש בדבריו שלאחר שמוכיח שאין אפשרות להכשיר בדוכסוטוס הוא קובע שיש להקפיד לקלף הרבה גם במקום הבשר. ולשון "קולפין אותן הרבה" אינה תיאור של המציאות אלא הנחיה מה צריך לעשות כדי שעכ"פ העור יהיה כשר למרות שדוכסוטוס פסול. ומכל מקום עולה ברור מתוך דבריו שעצם זה ש"מסירים הרבה קליפות בתער הגלבים" מהצד הסמוך לשיער לא מפקיע ממנו שם של קלף. ורק צריך להקפיד שיקלפו הרבה גם במקום הבשר, וזה מה שמועיל לו לצאת מידי דוכסוטוס.

רבינו שמחה מחדש שכאשר הקלף מתוקן היטב אפשר לכתוב עליו בכל אופן

אמנם חידוש גדול מובא בדברי ההגמ"י (שם) בשם רבינו שמחה, תלמיד היראים שהיה תלמידו של ר"ת. הוא כותב: "אומר רבינו תם דשלנו יש לו דין קלף ויש לכתוב עליו לצד הבשר שהרי גוררין ומתקנין אותו לצד הבשר ונשארה הקליפה שלצד השיער, שאם תמצי לומר שיש לו דין דוכסוטוס מפני שגוררין ומתקנין אותו לצד השיער ונשארה הקליפה שלצד הבשר, אם כן איך כתבין תפילין על קלפים שלנו, הלא אין דינן אלא על הקלף ואם שינה פסול. וכתב רבינו שמחה דיש רוצים להכשיר קלפים שלנו לכתוב עליהם באי זה צד שהוא חפץ משני הצדדין, כיון שנתקן משני הצדדין. ויש אומרים שיש לו דין קלף כרבינו תם כדפירשית. ויש אומרים שיש לו דין דוכסוטוס לכתוב עליו במקום שיער, דלא גרע מגויל וכו', עד פוק חזי מאי עמא דבר ונשייליה לספרא", עכ"ל רבינו שמחה וההגמ"י. וגם בדבריו יש לפרש, כפי שהתבאר בדעת הסמ"ג, שקליפה לצד השיער אינה קליפה מסוימת

לצד שיער, אלא מה שנוותר מהגרירה, יוצר מציאות שהיא יכולה להיחשב כקליפה לצד שיער באופן יחסי. ובאמת עצם ההקבלה בין מה שהוא אומר ובין מה שהוא מציג "שאם תמצי לומר" וכו', מלמד שאין זה מוחלט איך צריך להתייחס לקליפה שנשארה. ובדבריו של רבינו שמחה יש שלוש דעות. השניה והשלישית הן אלה שהוזכרו כבר לעיל. השניה היא דעתו הידועה של ר"ת כפי שמובאת בכל דברי הראשונים הנ"ל, והשלישית, היא הדעה שמכשירה דוכסוסטוס, שמתאימה לדעת היראים והמיוחס למרדכי. שתי הדעות הללו מכשירות רק מקום אחד לכתיבה. לר"ת אפשר לכתוב רק לכיוון מקום הבשר, כיון שהוא מוגדר כקלף, ולדעה השניה אפשר לכתוב רק לכיוון מקום השיער, כיון שהוא מוגדר כדוכסוסטוס³⁸. אבל הדעה הראשונה שהוא מביא בשם "יש רוצים" היא דעה מחודשת מאוד. הם תולים את היתרם בכך "שנתקן משני הצדדין", ולדעתם נראה שכל הקפידא על מקום בשר ומקום שיער היא רק משום שהמקומות הללו הם היותר כשרים לכתיבה. וכשהיו מעבדים בעפצים והיו מחלקים את העורות לשני חלקיהם, היתה באמת מציאות ברורה שהחלק הסמוך למקום ההפרדה לא היה ראוי כל כך לכתיבה, כפי שמעיד הרמב"ם, ואילו הקצוות האחרים כן היו ראויים. אבל כיון שעל ידי העיבוד שלהם נעשו כל המקומות ראויים לכתיבה בשופי בלי הבדל משמעותי ביניהם, לכן גם לא משנה לאיזה צד יכתוב ובאיזה צד ישתמש. וכך אפשר לבאר מדוע בזמן הגמרא הקפידו על החלק ועל מקום הכתיבה שבאותו חלק, ואילו בזמנם כבר לא היה מקום להקפיד על כך.

לדעת האור זרוע הקלף מוגדר על פי היכולת לכתוב בשני צדדיו בהנגדה לדוכסוסטוס
 וכעין זה כתב גם תלמידו של רבינו שמחה, האור זרוע (שם), וז"ל: "וקלף ודוכסוסטוס שניהם עור אחד, ורגילין לעבד עור עבה בתמרי וקמחא ומייבשין אותו, ואחר כך חולקין בעוביו לשנים: החיצון שהוא לצד השער ראוי לכתוב בו מצד בשר ממקום שנחלק, והוא הקרוי קלף, ומצד שיער ראוי מעט, ומעבדין אותו בעפצים וקרוי קלף. והפנימי שהוא לצד הבשר עור מעבדין אותו, וראוי לכתוב בו ממקום שנחלק, והיינו צד שיער, וקרוי דוכסוסטוס. ובלשון יון המובחר קורין הבשר דוכסוסטוס, וע"כ קרוי זה כך שהוא לצד הבשר, וצד השוכב על הבשר לא חזי כל כך לכתיבה וכו'. והקלפים שלנו, אומר ר"ת זצ"ל שהקלפים שלנו כמו העור החיצון

38. אם כי נראה לומר שלדעת היראים והמיוחס למרדכי, אם שינה וכתב בכל זאת במקום בשר, יהיה כשר. אבל עכ"פ ודאי שלכתחילה צריך לכתוב במקום שיער, וכמפורש בדבריו.

שלהם שקרוי קלף שראוי משני צדדין, ועיבוד שלנו יפה כעיבוד שלהם. ואשכחן שהיו כותבין ספרי תורות בדלא עפיצן כדפי' לעיל (שם סי' תקלה). הלכך קלפים שלנו ראויים לכתוב במ תפלין ולצד הבשר, וכל שכן מזוזה וס"ת. ומיהו כולם הכשר כתיבתם לצד הבשר. ויש שסוברים שקלפים שלנו הוו דוכסוסטוס משום שמקליפין אותו מצד שיער משום שהם עבים, ופוסלין ספרי תורות הללו הכתובים במקום בשר, ומכשירים לכתוב במקום שיער. ואין נראית לר"ת סברתם, דדוכסוסטוס שלהם לא היה ראוי במקום בשר כלל, ודין טפי חזי במקום בשר מבמקום השיער. הלכך הלכה למעשה שכותבים בקלפים שלנו תפלין ומזוזות וס"ת לצד הבשר ולא לצד שיער, שיש בהם דין קלף. ובמקום שמעפצים אותם, שצד הבשר אינו ראוי כלל לכתוב, אם קילפו ונקה אותם מצד השיער כותבין עליהם. ואם לא קילפם ואף על פי כן הוא חלק וטוב לכתוב, יש שכותבין עליהם ספרים ומזוזות, אבל תפלין ודאי פסולין, שקלפים שלהם כי הוו עפוצים הוו נמי חזו לצד בשר טפי ממקום שער. ובשימושא רבה של תפלין כ' אמר אב"י כתבינהו אגויל שפיר דמי, וכך הלכה, וזה אי אפשר כדפרי' לעיל, דאמר [בפרק המוציא (שבת עט ע"ב)]: תפלין אגויל מי כתבינן, עכ"ל. ומה שכתב בתחילת הדברים שהביא בשם ר"ת: "שראוי משני צדדין", נראה שבא לומר שהחילוק בין קלף ודוכסוסטוס מבוסס לא רק על כך שקלף הוא הסמוך לשיער והדוכסוסטוס סמוך לבשר, אלא שהקלף ראוי לכתוב עליו משני הצדדים, והוא קל ונוח לכתוב במקום הסמוך לבשר אבל גם מצד השיער "ראוי מעט" לכתובה. לעומת זאת הדוכסוסטוס אינו ראוי לכתובה אלא בצד הפונה לכיוון השיער, אבל הוא אינו ראוי לכתובה כלל בצד השוכב על הבשר. וכיון שהקלפים שלנו ראויים לכתובה משני הצדדים, לכן יש לדמותם לקלף. ועכ"פ כיון שהגמרא הקפידה שבקלף יכתבו לצד בשר, לכן יש לבחור את הצד הסמוך לבשר³⁹.

קשיים בהבנת טענתו של ר"ת

והנה, את דעת הסוברים שאת החלק הזה שנגרר הרבה מצד שיער יש להגדיר כדוכסוסטוס ויש לכתוב דווקא על צד השיער שלו, דחה ר"ת באומרו שדוכסוסטוס לא היה ראוי לכתובה במקום בשר כלל ואילו החלק הזה המצוי בידם הוא ראוי לכתובה במקום הבשר אף יותר מאשר במקום השיער. ואולם לכאורה טענתו של ר"ת אינה מובנת: ראשית, לכאורה אין זה ברור שהדוכסוסטוס לא היה ראוי במקום

39. כך באמת נראה קצת מדברי ר"ת בספר הישר (חידושים סי' רפז) שהדגיש את ההבדל הזה שבין קלף לדוכסוסטוס שזה ראוי משני צדדים וזה רק מצד אחד.

הבשר כלל. ייתכן שהוא היה רק יותר ראוי במקום הבשר מאשר במקום השיער. שנית ועיקר, ממה נפשך, אם ר"ת סובר שהחלק הזה שנשאר לאחר הקילוף הוא הוא אותו חלק ממש שבזמנם היה מוגדר כקלף, יש לתמוה, שכן גם ר"ת מודה לכאורה שבזמנם לא היו מורידים את הקליפה הסמוכה לשיער. דהא כל ההבדל בין הגויל שלא היו מורידים ממנו שום דבר ובין הקלף הוא רק לגבי זה שמהקלף היו מגרדים את החלק הסמוך לבשר. ואם אין זה אותו חלק שהיה פעם, והזיהוי בין מה שהיה בזמן הגמרא ובין זמנו הוא רק בקירוב והריחוק היחסי ממקום הבשר והשיער, אם כן, איזו משמעות יש לעובדה שהדוכסוסטוס בזמנם לא היה ראוי לכתוב במקום בשר ואילו בזמנו החלק הזה כן ראוי לכתוב במקום בשר. הרי אין שום סיבה לכאורה לזיהוי בין החלקים הללו. ולכאורה העיקר צריך להיות תלוי אך ורק בדבר אחד: האם החלק הזה הוא הסמוך באופן יחסי יותר לבשר או לשיער. וכיון שהחלק הזה סמוך יותר לבשר מהחלק שגורד ממנו, ראוי היה לתת לו דין של דוכסוסטוס.

ביאור דבריו: גרירת החלק הסמוך למקום הבשר מפקיעה ממנו שם דוכסוסטוס

ונראה לומר בדעת ר"ת אליבא דהאור זרוע שהמהות של הדוכסוסטוס היא שבגלל קרבתו למקום הבשר ממש אין אפשרות לכתוב על מקום זה. דהמציאות היא שעל המקום שנתלש מהבשר עצמו יש הרבה חלקי שומן וגידיים ונימי דם וכו', שלא מאפשרים לכתוב עליו. וכיון שלשיטתו של ר"ת דוכסוסטוס הוא בהגדרתו מקום בשר, ממילא הוא צריך להיות צמוד ממש לבשר. ולכן העובדה שגוררים ממקום הבשר גורמת לכך שיחסר חלק מהמגדיר המהותי של הדוכסוסטוס. ולכן אף שבאמת היה ידוע וברור לר"ת שהחלק הזה אינו זהה ממש לחלק שהיה נקרא כך בזמן הגמרא, מכל מקום עדיין היה אמור להישמר בו המגדיר הבסיסי הזה של חיבורו לבשר ואי-היכולת לכתוב עליו במקום חיבור זה.

האור זרוע התקשה לשיטתו שמיקום הכתיבה לא מתאים לאיכותו

ומדברי האור זרוע נראה שהיה ידוע לו שבזמנו היו מקומות שעיבדו את הקלף בעפצים ממש. דלשונו היא: "הלכך הלכה למעשה שכותבים בקלפים שלנו וכו', ובמקום שמעפצים אותם" וכו'. ואולי הוא ידע על מנהג הרמב"ם ואנשי מקומו והתייחס למנהג זה. ועוד מבואר בדבריו שכאשר היו מעפצים והיו מחלקים את העורות, היתה נוצרת מציאות שבה המקום שבו היה החיבור קודם לכן אינו ראוי לכתיבה. וזה באמת מתאים ממש למה שהרמב"ם כותב שהמקום שממנו נפרדו שני

החלקים אינו ראוי לכתובה כל כך בשני הצדדים. ואולם הדבר לא התאים למה שהיה ידוע לאור זרוע לפי שיטתו שהקלף הוא החלק הסמוך לשיער. דלפי זה היה אמור להיות שהצד הסמוך לבשר צריך להיות ראוי לכתובה יותר מהצד הסמוך לשיער. אבל בפועל זה היה להיפך. ולכן הוא תלה את השוני בין העולה מדברי הגמרא ובין המציאות שבזמנו בכך שאלה היו "הקלפים שלהם", ואצלם היתה המציאות שמקום הבשר ראוי יותר לכתובה. אבל הדברים באמת אינם מובנים, דהבהמות הן אותן בהמות, ואם גם מעפצים אותן באותם עיפוצים, אז לא אמורים להיות הבדלים בין הקלפים שלהם ובין הקלפים של האור זרוע. ובין מדברי ר"ת ובין מדברי האור זרוע עצמו עולה שהם קיבלו את עיקר סברת הרמב"ם, שמקום הכתיבה צריך להיות ראוי יותר לכתובה מאשר המקום שפסלו את כתיבתו. ולכאורה עובדה זו מורה על צדקת פירושו של הרמב"ם. דלפי הסברה הזאת וההבנה הזאת (שהיא אכן מסתברת מאוד ונראית ממש מוכרחת) יש הכרח להבין שהדוכסוסטוס הוא המקום הסמוך לשיער והקלף הוא המקום הסמוך לבשר.

ביאור דבריו כשעיבד בעפצים ואינו יכול לכתוב בצד בשר

ועכ"פ כשעיבד בעפצים ואינו יכול לכתוב בצד של הבשר, מחלק האור זרוע בין מקרה שבו קילף את מקום השיער ומקום השיער נעשה ראוי לכתובה, ובין מקרה שבו לא קילף ובכל זאת מקום השיער ראוי לכתובה. במקרה הראשון נראה שהוא מתיר בשופי לכתוב במקום השיער. ובמקרה השני הוא כותב שאפשר לכתוב ספרים ומזוזות רק בשם "יש שכותבין". ונראה שהטעם לכך הוא שבמקרה הראשון אפשר להגדיר את העור כדוכסוסטוס, דכיון שנקלף מקום השיער, יש צד לראות את העור כולו כמקום בשר. וכיון שדין הדוכסוסטוס הוא לכתוב בו במקום שיער, שפיר יש להתיר לכתוב עליו בצד זה. אם כי האור זרוע אינו נכנס לשאלה מה מותר לכתוב בו, ונראה פשוט שאין היתר אלא לכתוב ספרים ומזוזות אבל לא תפילין. ולא נחית האור זרוע לזה אלא רק לשאלה אם בכלל אפשר לכתוב במקום זה. לעומת זאת במקרה שבו לא קילפו כלל, ובכל זאת ראוי לכתוב עליו בצד שיער, אין אפשרות להגדירו כדוכסוסטוס, דאין שום צד לראות את העור הזה כמקום בשר. ואף על פי כן יש שכותבים עליו ספרים ומזוזות, ונראה שטעמם הוא שבאמת יש להגדיר את העור כקלף. אבל בספרים ומזוזות אם שינה וכתב במקום שיער – כשר. ורק בתפילין צריך להקפיד לכתוב דווקא במקום בשר, ולכן אין שום דרך להכשירו.

קשיים בעיקר סברת ר"ת שהחלקים הם יחסיים

והנה, לכאורה יש קשיים גדול בעיקר סברת ר"ת שהקלף והדוכסוסטוס הם שני חלקים שאין להם זהות מוגדרת אלא שהאחד הוא חיצוני לשני: ראשית, בין לפי מה שהתבאר בדעת רב האי ובין לפי פירוש הר"ח, ברור שהבינו שקלף ודוכסוסטוס מציינים חלקים מסוימים ומוגדרים. וברור אפוא שהמשנה והברייתות מתייחסות למושגים מוגדרים אלה. ונראה אפוא שקשה מאוד ליצור פירוש חדש למושגים הללו, ובפרט הדבר קשה משום שאחד מהם (הדוכסוסטוס) הוא בעל משמעות מוגדרת גם בשפה היוונית. שנית, בעל כרחנו אפילו בגויל יש הכרח לסלק את שאריות השומנים והגידיים וכלי הדם הדבוקים לעור, וכך הוא גם המנהג, ולא הו צרכי למימר דבר זה הגאונים והראשונים. ואם עצם הסילוק של השכבה הזאת כבר מחיל על השכבה הסמוכה לשכבה הזאת שם של קלף, אם כן במה חלוק הגויל מהקלף. ובשלמא אם היה מדובר על חלק העור המסוים שהוא קרוב לבשר, שפיר יש לומר שהגויל הוא החלק שבו אמנם מסלקים את החלקים הללו, אבל משאירים בו את שני חלקי העור, הקרוב לבשר והקרוב לעור, ואילו הקלף הוא החלק הסמוך לעור או לבשר (בהתאם לפירושים השונים). אבל לפי ר"ת יוצא שבעצם זה שכבר סילקו את השכבה שקרובה ממש לבשר, כבר החילו על כל מה שמעבר לזה שם של קלף⁴⁰. אמנם מדברי ר"ת בספר הישר (חידושים סי' רפז) נראה שאכן בגויל לא היו מסלקים שום דבר, ולכן גם לא היה ראוי לכתוב עליו בצד הבשר. הוא כותב: "גויל הוא שמתקנין אותו כנגד השער ולצד הבשר מניחים אותו והגידיים כמו שהוא מופשט מן הבהמה", עכ"ל. ואם כן לפי תיאור זה, הקלף היה חלוק ממנו לעניין זה שכן היו נוטלים חלק מסוים מצד הבשר. שלישיית, מלבד מה שקשה על ר"ת והאור זרוע מה שהוזכר לעיל, שלדבריהם מקום הבשר שבקלף היה אמור להיות ראוי לכתובה ביותר, ובמציאות רואים שהוא אינו ראוי לכתובה כלל, גם קשה לאיך גיסא, שמקום השיער בקלף היה אמור להיות מקום שאינו ראוי לכתובה, ורואים

40. ולכאורה היה מקום להקשות על ר"ת, שלשיטתו אם השכבה סמוכה לבשר לגמרי, לא משנה מה עוביה, ואפילו שיינטל מעט מאד מאיזור השיער לא תצא השכבה מהשם של דוכסוסטוס. ולכאורה היה צריך לחייב עליה בשיעור קטן יותר של פרשה קטנה שבתפילין ולא היה מקום לחייב עליה בשיעור גדול יותר של מזור. דהא אפשר ליטול מהשכבה הזאת עוד שכבה שתהיה סמוכה לבשר, ואז מה שנותר יכול יהיה להיחשב כקלף. וזה בניגוד לפירוש רב האי והרמב"ם והר"ח, שלשיטתם כשהוא מוציא אחד מסוגי העור, לא שייך לחייב עליו משום הסוג השני. אבל ע"כ אין מקום לקושיה זאת. שהרי גם בדיפתרא היה מקום לומר שאפשר היה לעבד את העור בעפיץ, ואז יהיה שיעורו מועט יותר. וע"כ שלא מתחשבים במה שהיה אפשר לעשות עוד בעור, ודנים אותו לפי מצבו באותה שעה.

שהוא דווקא ראוי לכתובה מעליא. ובוודאי שההבדלים הללו ניכרים כשהעור מעובד בעפצים. רביעית, אין שום אפשרות לכתוב ספר תורה על החלק הדבוק לבשר לגמרי, באופן כזה שנוטלים ממנו את רוב עוביו שלצד השיער. ואפילו מזוזות קשה מאוד לכתוב על עור כזה. ובשלמא אם צריך לכתוב על כל עוביה של החתיכה המוגדרת המפורדת מזו שמעליה, שפיר אפשר לכתוב. אבל השתא דאתינן להכי שכל עובי שהוא כשר בדוכסוסטוס, ובלבד שהוא יהיה סמוך לגמרי לבשר, לא מובן מה אפשר לכתוב על זה.

שיטת הברוך שאמר והמאירי שהגדר נקבע לפי ריבוי הקילוף היחסי בכל צד

ואמנם בספר ברוך שאמר (ו' ע"ב) כתב וז"ל: "ואחר שנתייבשה העור של קלף על העץ וכו', אז יקלף ויגרור האומן לצד הבשר תחילה, ויקבל מיד שם הקלף. ואם שליל הוא, אינו צריך לקולפו מבחוץ לצד השער מחמת דקותו, וזהו קלף גמור. ואם קולף וגורר את השליל לצד השער ולא לצד הבשר, פסול לכתוב עליו תפילין, כי הוא נקרא דוכסוסטוס. ולזה הכלל לעולם יגרר לצד הבשר, ויקלף תחילה הרבה יותר ממה שיגרור אותה מבחוץ לצד השער, לאפוקי מכמה מומחין שגוררים אותן הקליפות לצד השיער הרבה יותר ממה שגוררים מבפנים, ואותן הקליפים פסולים לתפילין כי ירד עליו שם דוכסוסטוס. לכן יזהר לעשות כדפירשתי", עכ"ל. ומבואר מדבריו שהגדר הוא כזה שיש להוריד יותר מהצד של הבשר מאשר מהצד של השיער. ובזה גופא נקבע הדבר להיות קלף. ואם הוא מוריד יותר מהצד של השיער מאשר של הבשר נקבע הדבר להיות דוכסוסטוס. ומעין הגדרה זאת מצינו גם במאירי (קרית ספר, מאמר א' ח"ג עמ' כח) וז"ל: "ומעתה צריך לברר לדברי הכל שבזמנים הללו אין אומנים שלנו בקיאים או רגילים לחלוק העור לב', ליקרא האחד קלף והאחד דוכסוסטוס וכו', ואנו קורין לו קלף אלא שאינו כקלף הראשונים וכו', ועושיין אותו ראוי ליכתב משני עבריו, והוא שמעבדין בסיד וכו', וגוררין אותו הרבה משני צדדיו עד שמתקנים אותו לכתוב מב' הצדדים וכו', שהרבה גוררין אותו מצד הבשר עד שרובו נשאר לצד העליון, ומתוך כך כשר הן לס"ת והן לתפילין ומזוזות", עכ"ל. ומבואר מדבריו שאם הגרירה היא יותר מצד הבשר מאשר מצד השיער זה מספיק בשביל להיחשב כקלף.

יישוב מקצת מהקושיות הנ"ל

לפי הגדרה זאת מיושבות מקצת הקושיות הנ"ל. הקושיה השניה מיושבת, דאין כאן תיקון בעלמא של החלק הסמוך לבשר, ויש אפוא הבדל מהותי בין החלק הזה לבין הגויל. וגם הקושיה הרביעית מיושבת, דבאמת לא עלה על הדעת להצריך בדוכסוסטוס שיהיה החלק הסמוך לבשר ממש, אלא כל עוד הוא מסיר יותר עור מהצד החיצוני מאשר מהצד הפנימי יש לו דין של דוכסוסטוס. אמנם לגבי הקושיה הראשונה כתב המאירי להדיא בעצמו (שם): "ואנו קורין לו קלף, אלא שאינו כקלף הראשונים", עכ"ל. דבאמת לפי הגדרה זאת אין המדובר ממש על אותו חלק שעליו דובר בגמרא.

לפי הב"י שיטת ר"ת תלויה בכך שמקלף מצד שיער רק הנצרך לתקנו ולהחליקו

והבית יוסף (סי' לב אות ז) הביא את דברי התוס' שציינו למנהג זמנם שהוא שונה ממה שעולה לכאורה בפשטות מדינא דגמרא. וביאר את דעתם וז"ל: "וצריך לומר שהטעם מפני שמה שמגררים קליפתו העליונה שבמקום שער אינו אלא כדי מה שצריך לתקנו ולהחליקו, ואפילו אם היו חולקין העור לשנים היה צריך לגרר ממנו כך, ומצד הבשר גוררים הם הרבה עד שלא נשאר אלא הקלף לבד", עכ"ל. וכן פסק להלכה בשו"ע (שם) וז"ל: "הלכה למשה מסיני, תפילין על הקלף ולא על הדוכסוסטוס ולא על הגויל. כותבין על הקלף במקום בשר, ואם שינה, פסול. מהו קלף ומהו דוכסוסטוס, העור בשעת עיבודו חולקין אותו לשנים, וחלק החיצון שהוא לצד השער נקרא קלף, והפנימי הדבוק לבשר נקרא דוכסוסטוס, ולפי זה כי אמרינן כותבין על הקלף במקום בשר, היינו במקום היותר קרוב לבשר, דהיינו במקום חבורו כשהוא דבוק לדוכסוסטוס. וקלפים שלנו שאין חולקים אותם יש להם דין קלף וכותבים עליהם לצד בשר, שמה שמגררים קליפתו העליונה שבמקום שער אינו אלא כדי מה שצריך לתקנו ולהחליקו. ואפילו אם היו חולקים העור לשנים היה צריך לגרר ממנו כך, ומצד הבשר גוררים הרבה עד שאין נשאר אלא הקלף בלבד", עכ"ל. ונראה מדבריו שבא ליישב בדרך אחרת את הקושי הגדול על ר"ת, שלכאורה בצורת העיבוד הקיימת אין החלקים מתאימים למה שהיה מקודם. במקום להסביר שמדובר על חלקים יחסיים זה לזה, הוא מסביר שמה שמורידים מהצד של השיער הוא רק מה שנחוץ בהכרח לתיקון החלק הזה. וממילא אין הבדל בין מה שהיה למה שהוה, דגם בזמנם היו מוכרחים להוריד את שכבת השיער

הזאת "כדי מה שצריך לתקנו ולהחליקו". ואם כן, על כרחך שמה שנותר היום אחרי הסרת השכבה הסמוכה לשיער, הוא מה שהיה נותר גם בעבר.

בכל דברי הראשונים לא מצינו גדר כזה והנימוק להכשר הוא שונה

ואולם בדברי הראשונים הנ"ל לא הוזכר הגדר הזה של רמת הקילוף המותרת מצד השיער. ולשון הרא"ש (שם) היא: "לפי שמגרדין אותן הרבה במקום שער, ומסירים הרבה קליפות בתער הגלבים". ולא נחית הרא"ש לומר שהגירוד הרב והסרת הקליפות הרבות היא אך ורק מה שמוכרח לתיקון הקלף. ומעין לשון זאת נקטו גם שאר הראשונים⁴¹. וגם לא הוזכרה הסברה הזאת, שכך היו עושים גם בעבר, כטעם ההיתר לשינוי בחלוקת העור ממה שהיה. דלפי זה באמת אין שום שינוי בין מה שהיה לבין זמן הראשונים. ולא רק שלא הוזכר גדר זה וסברה זאת בדברי הראשונים, אלא נראה מעצם העובדה שהוצרכו ליישב את הדברים, ומהנימוק האחר שנתנו (שמכיון שגם מורידים ממקום הבשר לכן זה כשר), שהראשונים דווקא הסכימו והכירו בכך שלא מדובר על אותה הורדת שכבה כמו שהיתה בזמן הגמרא. דלפי דברי הב"י לא היה צורך להיכנס לכך שמורידים גם ממקום הבשר. וזה צריך היה להיות פשוט בלי קשר לשאלת הכשר הקילוף מצד השיער. וכעין זה העיר בשכנה"ג (הגב"י שם אות ד) על דברי הב"י, וז"ל: "לפי זה צריך ליזהר שלא יגררו הרבה במקום שער. וקשה על המנהג שאינו כן, ואין אנו נזהרין בזה", עכ"ל.

בדברי ר"ת וסיעתו לא מבוארת סיבת המנהג לגרור את הקליפה החיצונה

ויש להעיר שבדברי הראשונים לא מצינו הסבר לכך שנהגו האומנים לגרור את הקליפה העליונה. וכולם דנו רק בשאלה מדוע אפשר להכשיר את העור כפי שנוהגים לעשותו ואין לחוש לכך שהעור נעשה דוכסוסטוס. ואמנם הבית יוסף נתן בדבריו טעם לכך באומרו שעושים כך כיון "שצריך לתקנו ולהחליקו". אבל לכאורה דבריו אינם מובנים. דאחר שמשירים את השיער על ידי סיד, פני העור נעשות חלקות ומתוקניות גם בלי שום גרירה. ואדרבה, הגרירה גורמת לכך שפני העור יהיו גרורות ולא חלקות. ונראה שעובדה זו היא שהביאה את הר"ן (שבת שם) להסיק שהמנהג מורה על כך שהעיקר הוא כדעת הרמב"ם וסיעתו. דרק לשיטת הרמב"ם

41. ואמנם המיוחס למרדכי כתב: "ואי משום הקליפה שמסירים האומנים, אין זה אלא תיקון בעלמא, ואינה עבה כל כך שיהא שם קלף עליה", אך נראה שגם הוא לא בא לחלוק במציאות על הרא"ש ושאר הראשונים. ונראה מדבריו שהקליפה כן עבה, אלא שאינה עבה "כל כך".

מובן מדוע נזקקו לגרירה זאת. והראשונים שימרו היטב את המנהג שהיה בידיהם, אף שבהבנת מהותם של סוגי העור הם חלקו על הרמב"ם ונקטו ההיפך מדבריו.

ז. הכרעת ההלכה

סיכום דעות הגאונים והראשונים

נמצא שלדעת רב האי גאון והרמב"ם, הקלף הוא השכבה הפנימית והעבה של העור והדוכסוסטוס הוא השכבה החיצונית והדקה. וכן נקטו רב נטרונאי גאון, רב משה גאון, הר"ף, הר"י מיגאש, המיוחס לרבינו גרשום, רבי שלמה בן נתן, העיטור, המנהיג, רבי תנחום הירושלמי, הר"ד, הרמב"ן, הרשב"א, הרא"ה, הריבב"ן, הריא"ז, הריטב"א, הר"ן והמיוחס לר"ן. לעומתם, לדעת גנזי מצרים בשם רס"ג וכן המעתיק שברב האי ובר"ח, וכן ר"ת, הקלף הוא השכבה החיצונית, והדוכסוסטוס הוא השכבה הפנימית. וכן נקטו בעל גנזי מצרים, היראים, הר"י מלוניל, התרומה, התוס' בב"ב, האור זרוע, מהר"ח או"ז, ההשלמה, הסמ"ג, מהר"ח, ספר האסופות, המאורות, המאירי, הרא"ש, המרדכי, ההגמ"י, רבינו ירוחם והנימוקי יוסף⁴².

למרות שיש מחלוקת עקרונית, אין מחלוקת בפועל בין הראשונים בעניין קלף

ונראה שבזמן הראשונים כל מי שנהג בקלף כמנהג המתואר על ידי ר"ת והראשונים הבאים אחריו, נהג בפועל אליבא דכולי עלמא⁴³. והיינו משום שכאשר

42. ואמנם במדבר יהודה נמצאו פרשיות תפילין עתיקות ודקות מאוד, בעובי המתאים לעובי האפידרמיס ולא לעובי הדרמיס. אך פרשיות אלו מתוארות כעורות שניתן להבחין בהם בזיקי שיער, וזה תואם דווקא לדרמיס שבו מצויים זיקי השיער. ומלבד זאת, ידוע לנו שהיו שם איסיים וכתות נוספות שנהגו באופן שונה ממסורת הפרושים הידועה לנו מדור דור, וגם הפרשיות שנמצאו שונות מהתפילין שלנו בפרטים רבים, ואין אפשרות להסתמך עליהן להלכה, וכדלקמן (עמ' תמד). וייתכן גם שהם נקטו כשיטת התנאים המובאת בגמרא ששינה בזה ובזה כשר. וכאמור, לפי חלק מהאפשרויות בגמרא גם רב סבור כשיטה זו. ומלבד זאת, מדדו את עובי הפרשיות לפי ההפרש בין עובי זכוכיות שביניהן הונחו הפרשיות ובין העובי הכולל של הזכוכיות והפרשיות, ואולם ברור שלחץ הזכוכיות השפיע על עוביין, כי יש בהן מידה של אלסטיות, וכעין מה שהתבאר במקום אחר (ט"ח פסח עמ' תפד-תפה) בנוגע למדידת אצבע.

43. למעט המעתיק בפירוש רב האי, וכן בעל גנזי מצרים בשם רס"ג, אם נצא מתוך ההנחה שהם לא היו מקבלים את חידושו הגדול של ר"ת והבאים אחריו. אבל נראה די ברור שר"ת, ובוודאי כל הבאים אחריו, לא סברו שדבריהם אינם עולים בקנה אחד עם שיטה זו.

הוא הוריד את השכבה העליונה הסמוכה לשיער, הוא בעצם הוריד את הדוכסוסטוס אליבא דהרמב"ם ונשאר עם הקלף. ולפי ר"ת וסיעתו העובדה שהוא הוריד את השכבה הזאת לא גרמה לכך שמה שיישאר ייחשב לדוכסוסטוס, דכנ"ל, העובדה שגם ירדה שכבה משמעותית מצד הבשר, יכולה היתה להחיל על השכבה שנשארה שם של קלף. ויוצא שבין לפי הרמב"ם וסיעתו ובין לפי ר"ת וסיעתו, הוא היה יכול לצאת ידי חובת קלף. וכל הנפקא מינה היתה רק מה נחשב שירד מצד השיער. לדעת הרמב"ם ירד הדוכסוסטוס, ולדעת ר"ת ירדה קליפה שאינה חשובה לא דוכסוסטוס ולא קלף. והעובדה שלפי שתי השיטות היה צריך לכתוב לצד בשר לא הותירה מחלוקת אפילו לגבי צד הכתיבה, דלפי שתי השיטות גם צד הכתיבה היה הצד הנכון.

המחלוקת רק לגבי הדוכסוסטוס אבל בפועל אין הכרח להשתמש בזה

אמנם לגבי הדוכסוסטוס היתה מחלוקת, דמי שהיה כותב על השכבה הסמוכה לשיער והיה כותב לצד השיער היה אמנם יוצא ידי חובת דוכסוסטוס לרמב"ם, אבל היתה כתיבתו פסולה לגמרי לפי ר"ת, דלא היה בזה לא דוכסוסטוס ולא קלף. ואולם מכיון שבמקומם של כל הראשונים הללו לא ידעו לחלק את העור, לא היתה מציאות כזאת שמישהו יכתוב על חלק זה של העור. וההולכים בשיטת הרמב"ם וסיעתו היו יכולים להימלט מן המחלוקת, משום שגם לשיטתו של הרמב"ם יש אפשרות לעשות את כל הסת"ם שלא על הדוכסוסטוס אלא על קלף. דאף שנאמר במזוזה דין של דוכסוסטוס, הוא לא נאמר אלא למצוה. ואם כתב על קלף וגויל כשרה, וכמבואר להדיא בדבריו (הל' סת"ם פ"א ה"ט). ולדעת הר"ח והרמב"ן אפילו לכתחילה גמור אפשר לכתוב מזוזה על קלף.

גם לפי הב"י אין הכרח להיכנס למחלוקת בפועל

ודווקא לפי ההגבלה שהגביל הבית יוסף היתה עשויה להיות מחלוקת, דאם אדם היה מגרר רק מעט מצד השיער ולא היה מוריד את כל השכבה שמצד השיער, לא היה זה קלף לפי הרמב"ם אלא גויל. אבל נראה שבפועל השכבה הזאת היא כל כך דקה, שאם אכן גוררים כבר מצד השיער, לא ניתן כמעט לשייר את השכבה הזאת. ומתוך דברי הבית יוסף לא נראה כלל שהוא בא לשנות את המנהג שכבר היה קיים. ומתוך לשונות הראשונים נראה שגירדו בשופי את כל השכבה הזאת, ואין הכרח לומר ולא נראה כלל לומר שלדעת הבית יוסף מנהגם היה טעות. ועל כרחק שגם

הוא מסכים לכך שאפשר לגרור את כל השכבה הזאת. ואמנם האחרונים הסכימו לדברי השו"ע (לבוש סי' לב ס"ז, שו"ע הרב שם ס"ט, ביאור הלכה שם ס"ז, ערוה"ש ס"כ), אך לפי המתבאר אין מדברים אלו ראה שאכן קיימת מחלוקת בפועל. דבאמת לא היו המנהגים חלוקים בפועל. וכל ישראל נהגו מנהג אחד. ואפילו לא היתה מחלוקת איך לקרוא לחלק הזה כי כולם הודו שלחלק שעליו באמת כותבים קוראים קלף.

גם הרמב"ם יודה שאם הורידו את השכבה הפנימית של הדרמיס כשר לקלף

לפי כל מה שהתבאר יוצא שלדעת ר"ת וסיעתו השכבה החיצונית היא הקלף ושכבת הדרמיס היא הדוכסוסטוס, ולשיטת הרמב"ם וסיעתו להיפך: השכבה החיצונית היא הדוכסוסטוס והדרמיס הוא הקלף. והנה, לא מיבעיא שלדעת ר"ת וסיעתו אם בתהליך העיבוד הסירו את השכבה הפנימית של הדרמיס, יש להכשיר בשופי את הקלף. ואדרבה, כל כמה שמוריד מהצד של הבשר יותר, הוא טוב יותר. אבל נראה שגם לדעת הרמב"ם וסיעתו יש להכשיר את הקלף אם ניטלה ממנו השכבה הפנימית של הדרמיס, שהוא הקלף לשיטתו, והוא החלק העיקרי של העור. והיינו משום שגם לשיטת הרמב"ם הרי יש הכרח להוריד מהצד הפנימי של העור את שכבת האלל הנ"ל. ולא הגדיר הרמב"ם את שיעור ההורדה שאפשר להוריד מהצד הפנימי. ונראה פשוט שכל עוד נשאר מהקלף שיעור הראוי היטב לכתובה, אין בזה שום גריעותא. ואדרבה, כיון שהחלק הפנימי של הקלף הוא יותר בשרני ופחות קשיח, הוא פחות טוב לכתובה, דמצע הכתיבה אינו יכול להיות בשרני מדי. ולכן נראה ברור בדעתו שכל מה שמוריד מהצד הפנימי לצורך הכתיבה, ועדיין נשאר עובי ראוי היטב לכתובה בחלק זה של הדרמיס, שהוא הקלף לשיטתו, הרי זה כשר וראוי לכתחילה גמור.

הרמב"ם גם יודה שאם משייפים את הקלף מצד שיער יהיה כשר

והנה, כאשר יודעים להפריד ולחלק את שכבות העור לשני החלקים שבו, בעל כרחנו מגיעים לחלוקה שבין הדרמיס והאפידרמיס. אבל אין אפשרות לחלק ולהפריד בידים בין שתי תתי-השכבות של הדרמיס עצמו. לעומת זאת כשגוררים את העור ומראש מוותרים על האפידרמיס, והוא משויף ומושלך קליפות קליפות, ניתן להגיע לחלוקה הפנימית שבין שתי תתי-השכבות של הדרמיס עצמו. בזמנו ובמקומו של הרמב"ם כשידעו לחלק את העור לשני חלקיו, היו מגיעים לדרמיס, וכאשר רצו לכתוב בקלף כתבו עליו בחלקו הפנימי. לעומת זאת במקומם ובזמנם

של ר"ת וסיעתו שלא היו יכולים להגיע לחלוקה ההיא על ידי הפרדה והפשטה רגילה, היתה יכולה להיווצר בקלות מציאות שהגרירה היתה מגיעה עד השכבה הפנימית של הדרמיס. ואולם נראה שעדיין אין סיבה לומר שהיה הדבר תלוי במחלוקת. והיינו משום שבדברי הרמב"ם לא מצינו שום צד פסול במקרה שהוא משייף את הקלף מצד השיער. ומסתבר לומר אותה סברה כנ"ל, שאם נשאר מהקלף עובי מספיק שראוי היטב לכתובה, אין לפוסלו אם גררוהו מצד השיער (בנוסף למה שהורידו את הדוכסוסטוס ממנו).

למרות קשיים בדברי החיי אדם יש להצדיק דבריו במסקנתו

והחיי אדם (נשמת אדם כלל יד ס"א) כתב וז"ל: "נראה לי דהקליפה הדקה הסמוכה לבשר הוא נקרא דוכסוסטוס, והקליפה הדקה שבמקום השער הוא נקרא קלף. וכשחולקין לב', אזי כל חלק נקרא על שם הקליפה הדקה. ועכשיו שאין חולקין, אם יגרור לצד השיער אם מעט אם הרבה, ע"כ מה שנשאר הוא דוכסוסטוס. ואם יגרור לצד הבשר יהיה הנשאר קלף. אך כיון דבע"כ צריכין לגרור לצד השיער הקליפה הדקה, אם כן קשה הא נשאר הדוכסוסטוס. על זה כתבו הפוסקים שמה שאנו מגררים לצד השיער הוא רק לתיקון להעביר השיער, ובלאו הכי צריך לגרר זה, והקליפה הנשאר תחתיו הוא נקרא קלף. ואמנם אם לא יגרור מצד הבשר גם כן רק מעט הוא גם כן רק לתיקון, ואם כן נשאר הקליפה הנקרא דוכסוסטוס, ומאי חזית ליתן לו שם קלף. על זה כתבו הפוסקים שגוררין הרבה לצד הבשר, ואם כן לא נשאר רק חלק העבה ונקרא קלף", עכ"ל. ולכאורה יש כמה קשיים בדבריו. ראשית, לכאורה קשה לומר שכל אחד מהסוגים הוא קליפה דקה בקצה של העור, ויש חלק אמצעי שנקרא על שם הקליפה הדקה שהוא סמוך לה. דלא זה מה שכתבו כל הפוסקים. והם זיהו את החלקים עצמם כדוכסוסטוס וקלף. שנית, לא ברור מדוע צריך להעביר את הקליפה הדקה החיצונית כדי להכשיר את הקלף שמתחתיה. ולכאורה אפשר לכתוב בשופי גם אם משאירים את הקליפה הזאת. שלישית, לא הוזכר בדברי הראשונים שיש להסיר רק את מה שנצרך לתיקון בלבד (וכקושיה הנ"ל על הב"י). ולא נזכר שזהו הגדר שיותר ממנו כבר נחשב שמה שמתחתיו הוא דוכסוסטוס. ואדרבה, הראשונים מדגישים רק את העובדה שצריך להסיר את מה שצריך להסיר מצד הבשר, או עכ"פ שמה שמסירים מצד בשר צריך להיות יותר הרבה ממה שמסירים מצד שיער, וכנ"ל. ועכ"פ המסקנה העולה מדבריו שם שניתן להכשיר אליבא דר"ת את הקלף גם אם נשארים חלקים מהשכבה התחתונה. והדברים עולים בקנה אחד עם מה שהתבאר.

יש להכשיר לכתחילה כדעת החת"ס והחי אדם כשיש חלק חלק מהצד הקרוב לבשר
 והבאה"ל (סי' לב ס"ז ד"ה ומצד הבשר) כתב וז"ל: "ומצד הבשר גורדים הרבה –
 וסימנו לידע שנגרר כל הדוכסוסטוס, מקובל בפי הסופרים: כל מקום שהוא נמצא
 בקלף הוא ניכר לכל, כי הוא חלק ושאר קלף אינו חלק כל כך. ואותו מקום החלק,
 יכול לקלוף ולהפריש בסכין או במחט. ובדיעבד אם לא גרד כל כך, עיין במחצית
 השקל (על מג"א סק"י ד"ה אע"ג) שדעתו להחמיר, וכן בתשובת משכנות יעקב (או"ח סי'
 מב). ובנשמת אדם (ח"א כ"ד סק"א) כתב דאין לפסול התפילין מטעם זה בדיעבד, כיון
 דעכ"פ נגרר מן העור הקליפה הדקה הסמוך לבשר, דעליה בודאי חל שם
 דוכסוסטוס. וכן בתשובת חת"ס הנ"ל (או"ח סי' ג), ובתשובת חסד לאברהם (תאומים;
 מהד"ק או"ח ס"ח ד) מיקל גם כן מחמת זה. ואף דאין למחות ביד המקיל בדיעבד, דיש
 לו על מי לסמוך, מה מאד ראוי להזהיר להסופרים שיזהרו בזה עכ"פ לכתחילה, שלא
 ישאירו על הקלף קודם שיכתבו עליו שום קרום וקליפה דקה במקום הכתיבה,
 ואפילו קליפה דקה כחוט השערה, דזה הוי הכל חשש דוכסוסטוס", עכ"ל. ולכאורה
 נראה שיש הכרח לומר כדעת החת"ס והחיי אדם, וכמו שהתבאר לעיל, ואף
 לכתחילה גמור אפשר להכשיר קלף כזה. והיינו משום שהסימן הזה שנתן הבאה"ל
 לכאורה אינו עולה בקנה אחד עם דברי ר"ת עצמו (שדעתו היא הבסיס לכל דין
 השו"ע ולדברי הבאה"ל). ר"ת בספר הישר (שם) כותב ולהדיא שהדוכסוסטוס אינו
 ראוי לכתובה כלל מצד הבשר, ומשום שהוא מורכב משכבת הגידים וכו' כפי שהם
 הופשטו מהבשר, ואילו הקלף ראוי לכתובה משני צידיו. ואם נאמר שכאשר פני
 העור הם חלקים נחשב הדבר עדיין לדוכסוסטוס, לא היה נכון לומר שהדוכסוסטוס
 אינו ראוי לכתובה אלא רק מהצד היותר חיצוני שלו. דלפי זה היה אפשר לכתוב
 עליו גם מהצד הפנימי שלו. ועל כרחנו צריך לומר שר"ת מבין שאם אכן הורידו את
 שכבת השומנים והגידים וכו', נחשב הדבר שהורידו את הדוכסוסטוס. ולכן אם
 מורגש לפני העור הן חלקות, פירושו של דבר שהוא הסיר את השכבה הזאת, והוא
 הגיע לקצה התחתון של הדרמיס. וכל זה מלבד מה שהתבאר באופן עקרוני בשיטת
 ר"ת, שאין צורך לחשוש לכך, וכסברת החתם סופר שיש להכשיר בשופי, דלדעת
 ר"ת כבר יצא העור מידי דוכסוסטוס. ואמנם לפי ההגדרה של הברוך שאמר שצריך
 להוריד מהצד של הבשר יותר מאשר מהצד של השיער, ייתכן שייוצר מצב שבו
 אי-הורדת וגירור החלק התחתון של הדרמיס, תגרום לכך שהחלק שירד מהצד
 הסמוך לבשר יהיה קטן יותר מהחלק הסמוך לשיער. אבל גם לפי סברתו, אין זה
 בגלל חלקותו של העור אלא בגלל השיעור הקטן יחסית למה שיורד מהצד השני
 הסמוך לשיער. ולכן נראה עיקר כדברי החתם סופר שאין לחשוש לכך.

בזמן הזה נוהגים לגרור חלק מהשכבה

והנה, בזמן הזה השתנתה המציאות קצת, ועיבוד העורות שאינם עפיצים נעשה על ידי מכונה. נהוג היום להוריד מהחלק התחתון שבעור את השכבה הקרובה לבשר, ומלמעלה מורידים את השכבה החיצונית, כך שלמעשה מסירים את השכבה החיצונית (האפידרמיס) רובו ככולו, ובחלק שנוותר, כותבים על הצד הקרוב לבשר. בדרך כלל העבדנים היום מורידים חלק מהאפידרמיס בעבודת מכונה. לעומת זאת בעבודת יד הדבר משתנה, ואין בזה נוהל קבוע. ואולם בדרך כלל העיבוד נעשה במכונה. סימן מובהק לזה שיורדת רוב שכבת האפידרמיס הוא שמהצד החיצוני לא רואים צבע שחור מבריק או צבע לבן מבריק (יחסית) או צבע חום, שהם צבעי עורות הבהמה, אלא צבע בהיר גרור (חשוב להבחין שזה גרור ומחוספס, כדי לוודא שהבהמה לא היתה בצבע לבן). זה מלמד על כך ששכבת העור החיצונה נגררה כליל. ברוב הקלפים היום אין מציאות ברורה. בחלק מהעורות גרור האפידרמיס לגמרי, בחלק אחר גרור בחלקים נרחבים, ובחלק אחר בקושי גרור. העבדנים מכוונים את מכוונותיהם לעובי מסוים ומוגדר בכל העור שלפניהם. מכיון שבעורות שבעורף ולאורך חוט השדרה יש עובי גדול יותר, ובאיזור הבטן העובי דק יותר, יכול להיווצר מצב שהמכונה תוריד במקומות מסוימים את האפידרמיס ובחלק היא לא תוריד. הנטייה של העבדנים היא לדקק הרבה את העורות העבים יותר, ולדקק מעט את העורות הדקים. בעורות בהמה דקה העורות מלכתחילה דקים, ולכן לא מורידים מהם הרבה. עשויים להיות תפילין ומזוזות וק"ו ספרים, שמקצת העור שהם כתובים עליו הוא עם אפידרמיס ומקצת העור הוא בלי אפידרמיס. והעידו על כך כמה מאחורוני זמננו. בהלכה ברורה (ח"ב אוצרות יוסף סי' טז) כתב: "בדקתי בעצמי יריעות רבות של ספרי תורה, ומצאנו שישנם יריעות שאין המעבדים גוררים הרבה מן הצד הפנימי, ומאיך גיסא גוררים מן הצד החיצון יותר מן השכבה הדקה, ונמצא לפי זה שיריעות אלו לדעת מרן השלחן ערוך אינן קלף ואינם דוכסוסטוס", עכ"ל. וכן נמסר בשם הגר"מ אליהו (אור תורה סיון תשנ"ז סי' קיב עמ' תשיז) שקלפים אלו אינם מתאימים לדעת השו"ע. ובשו"ת שערי יושר (חנניה; ח"א סי' ב' אות טז) כתב: "זה נגד המציאות, שנגרור קליפות הרבה מהליצה ועדיין ישאר ממנה וכו'. צריך לברר לראשונים הנ"ל, מהו אם כן שיעור עובי הקלף והדוכסוסטוס, ומדוע קלפים שלנו אף על פי שמורידים לקליפת הליצה בכל זאת זה נחשב קלף". ובהמשך דבריו (אות יט) כתב ביישוב המנהג, שדוכסוסטוס אינו מקום מסוים בעור, אלא החלק שקולף מצד בשר בין דק ובין עבה, ולכן במקרה שאין קילוף אלא גירוד, הכשיר כל שהוסר חצי הגויל שבצד בשר, אף אם שכבת האפידרמיס כולה הוסרה. והסתמך על דברי המאירי

הנ"ל (עמ' תקט). ולכאורה יש בזה קשיים, ועל אחד מהם כבר עמד המאירי עצמו, וכן"ל. אמנם לפי האמור יוצא שמנהג זמננו מתאים לשיטת הרמב"ם וסיעתו.

הלכה למעשה

והנה, לפי המתבאר בסימן הקודם, יש להשתמש בקלפים עפויים, וכדעת הרמב"ם וסיעתו. ולפי מה שהתבאר בסימן הנוכחי יוצא שבקלפים עפויים שבהם יש הפרדה של הדרמיס ומהאפידרמיס, יש לכתוב על הדרמיס, שהוא הקלף לרוב ככל הדעות ועליו נהגו ישראל לכתוב תפילין ומזוזות מצד בשר, וכפי שהתבאר. ובקלפים שאינם עפויים, אזי מלבד סוגיית עצם העיבוד שנידונה בסימן הקודם, יש להתייחס לעובדה שאין בהם היפרדות של הדרמיס מהאפידרמיס, אלא מתבצע רק הדיקוק הנ"ל שאינו בהכרח מסיר את כל שכבת האפידרמיס. ולכן צריך להקפיד שכל שכבת האפידרמיס תרד בדיקוק. באופן כזה יוצא שהחלק שכותבים עליו הוא קלף לרוב ככל השיטות⁴⁴. כאמור לעיל, לפי ר"ת וסיעתו יש לעורר דין של קלף כל עוד יורדת שכבה משמעותית מהצד של הבשר, והרי זה מתקיים בפועל. ואין ר"ת וסיעתו מקפידים על כך שיורידו דווקא מעט שבמעט מהצד של השיער. וכן הסיק גם החתם סופר (שם) והביאו גם בבאה"ל (סי' לב ס"ז ד"ה לתקנו). וכפי שהתבאר, גם הבית יוסף לא התכוון לחלוק על כך, ולא היה פוסל אם מורידים את השכבה הזאת, כיון שזו שכבה דקה מאוד. ולפי זה מיושב מנהג ישראל הנ"ל, שגם כיום לא מקפידים להשאיר את השכבה הזאת. וכן לפי הגדרת הברוך שאמר והמאירי, כיון שמורידים ממקום הבשר הרבה יותר מאותה שכבה חיצונית שהיא דקה מאוד, יש לעורר דין של קלף, אף שמורידים את כל השכבה הזאת. ואולם לפי הרמב"ם וסיעתו צריך במכוון להוריד את השכבה החיצונית, דזהו הדוכסוסטוס לשיטתם. ואם נשאר חלק מהעור עם האפידרמיס (שהוא הדוכסוסטוס לשיטתם) וחלק יורד, המשמעות היא שמקצת מהעור הוא גויל ומקצת מהעור הוא קלף. אם הוא גויל, לא רק שהוא פסול לתפילין אלא יש גם לשנות את צד הכתיבה שבו, דבגויל צריך לכתוב בצד

44. למעט דעת המעתיק בפירוש רב האי ובעל גנזי מצרים בשם רס"ג וכן קטע גניזה שלא ברור מי מחברו, אם אכן הם לא היו מקבלים את חידושו של ר"ת. ובכל מקרה מנהג כל ישראל שלא להתחשב באפשרות הזאת.

שיער, והרי כותבים בצד בשר. ולכן מן הראוי להקפיד שכל השכבה תרד. וכך נראה עיקר לדינא⁴⁵.

אם לא הוריד הכל יש להכשיר בשעת דחק ובדיעבד

ועכ"פ גם אם לא הוריד את כל השכבה החיצונית (האפידרמיס) יש לו על מה לסמוך בשעת דחק⁴⁶ או בדיעבד. דמלבד מה שלדעת ר"ת וסיעתו יש לעור דין של קלף כשר, יש לצרף לכך גם את דעת הרא"ה דאזיל באופן עקרוני בשיטת הרמב"ם ובכל זאת הוא סבור שגם אם לא מוריד את הדוכסוסטוס, כל עוד מכשיר את הקלף במקום בשר, יש לו דין של קלף כשר. ויש לצרף גם את דעת רבינו שמחה שיש להכשיר בכל צד ובכל אופן שבו הוא כותב במקום הראוי לכתובה. ובמזוזה יש לצרף גם את הדעה שאף אם נוקטים ששינה בזה ובזה פסול, במזוזה כשר גם אם שינה את הצד שבו הוא כותב. וכן יש לצרף את דעת היראים והמיוחס למרדכי שנוקטים לדינא שאם שינה בזה ובזה כשר⁴⁷. ומסתבר לומר שגם הרמב"ם מודה שבמקרה שאדם בא להוריד את הדוכסוסטוס (לשיטתו של הרמב"ם) כפי שהוא אמור להוריד, ובאופן כללי הוא אכן מוריד את האפידרמיס, אלא שהעור דק מאוד, ועשוי להפגע ולהשחת אם יוריד את כל האפידרמיס, שיש להכשיר בהורדת רובו. ואולי הוא גם מודה שאם אי אפשר להוריד את שכבת האפידרמוס מחמת דקות העור, ומחמת שאפילו בעיפוף קשה מאוד להפריד את השכבות, שלא יהיה צורך להפריד, והיכא דאי אפשר אי אפשר.

45. יש להעיר שבנידון זה, אחרי המעבר לעיבוד במכונות, אין בדבר מנהג ישראל ברור שאפשר לסמוך עליו, כי המציאות היא שאין הנהגה כוללת של כל העבדנים ברמת הדיקוק במכונה ובאופן הגרירה. והדברים משתנים לפעמים מזמן לזמן אפילו באותו מפעל עצמו. ויש עבדנים שאחראים על דיקוק העור, והם אפילו לא מודעים לכל הנידון הנ"ל.

46. אפשר גם לגרור על ידי נייר זכוכית את המקומות שבהם נשארה השכבה החיצונית. ויש לדון אם יועיל גם אחרי הכתיבה או שלדעת הרמב"ם וסיעתו הוא כבר נפסל מצד תעשה ולא מן העשוי, וצ"ע.

47. אבל בתפילין נראה שלא תועיל דעת היראים והמיוחס למרדכי להכשיר, דלא מצינו בדבריהם שיש להכשיר גויל בתפילין. ואף אם היתה נפתרת הבעיה של צד הכתיבה, לא היתה נפתרת הבעיה של כתיבה על גויל שלכאורה פסול בתפילין.